

DOĞU TÜRKİSTAN'DA SÜFÎ HOCALAR

ERKİN EKREM*

I- DOĞU TÜRKİSTAN'IN İSLÂMLAŞMASI

Araplar 674 yılında Buhara ve Semerkant gibi şehirleri işgal ettikten sonra İslâm dini Orta Asya'da yayılmaya başlamıştır. Doğuya yönelik bu hareket Talas Savaşından sonra İslâmiyet Doğu ve Batı Türkistan'ın sınırında durmuştur.¹ Fakat Müslüman Araplar daha İslâmiyetin ilk zamanlarında yani 650-655 yıllarında Çin'in T'ang sülalesiyle (618 - 906) temasda bulunmuşlardır.² 713 yılında Arap elçisi ve T'ang imparatoru arasındaki anlaşmazlıkların ortaya çıkmasıyla bu temaslar bir dönem kopmuştur.³ Buna

* Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü, Doktora Öğrencisi.

¹ 751 yılının Talas Savaşında esir düşmüş olan Çinli Tu-huan, 762 yılında Arap tüccarlarının gemisi ile Çin'in güney şehri Kuang-Chou'dan geçerek memleketine dönmüş ve bu on bir senede gördüklerini seyahatname halinde yazmıştır (Wang Kuo wei, *Wang-Kuan-t'ang'ın Araştırmaları*, Wen-huan kitabevi, Taiwan, 1968: 5619-22). Seyahatnamesinde Abbas memleketini anlatırken İslâmiyeti anlatıyor ve Çin kaynaklarında Müslümanlığı anlatan ilk kaynak olarak kabul edilmektedir.

İslâm'ın Çin ve Kore'ye kadar yayılması için Bak. Hee-Soo-Lee'nin "İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya yayılması," Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988.

² Hsin T'ang-Shu adlı kitaba göre, T'ang sülalesinin (618-906) Yun-Hui döneminde (650-655), Araplar ilk defa T'ang imparatorluğunu ziyaret etmiş ve İslâmiyeti ilk defa Çin'de tanıtmıştır. *O-Yang-Hsiu, Yeni T'ang Sülalesi Tarihi*, Chung-Hua Kitabevi, Pekin, 1975: 6262.

³ Bak. Dipnot 2, aynı kitap aynı sayfa. T'ang sülalesi Şüen T's'ung İmparatorluğu döneminin (713-741) başında, Arapların elçisi T'ang İmparatoruna diz çökmemiştir. (Çin'in adetinde İmparatora diz çöküp saygı gösterecek.) T'ang sülalesinin veziri bu duruma çok kızmış, fakat Arap elçisinin iddiasına göre, tek Allah'a saygı göstereceğini ifade etmiştir.

rağmen sonraki zamanlarda bu tür ilişkiler tekrar kurulmuş ve daha da artmıştır.⁴ 994 yılından sonra Araplar deniz yolunu tercih etmiş⁵ ve Çin'in güney şehri olan Ch'üan -chou'da ilk camii yapılmıştır.⁶ Yalnız, Araplar⁷ Türkistan'ın ipek yolu ile Çin'e giderken Doğu Türkistan'da hiç iz bırakmamıştır.

Mevcut olan kaynaklara göre Doğu Türkistan'ın İslâmlaşması Karahanlılar döneminde başlamıştır. XIII. yüzyıllarda yaşamış tarihçi Karşılı Cemal'in Kaşgar Tarihi'ndeki bilgilere göre, Satuk Buğra Han çocukluğunda

⁴ Çin kaynak kitaplarda Arap ve Çin arasında 30 defadan fazla ticaret ve siyasi ilişki olmuştur (Tu-yu, "Tung-Tien," Shang Wu kitap basımevi, Shanghai, 1935: 1044). 918 yılında Arap elçisinin yardımcısının zenci olmasına Çinlilerin hayret ettiği Çin Kaynağında yazılmaktadır (Ma-Tuan-Ling "Weng-Hsien-Tung Kao," Shang Wu kitap basımevi Shanghai, 1936: 2663-4).

⁵ 994 yılından önceki yıllarda Çin güçlü bir memleket idi. Fakat Çin'in Kuzey Doğusundaki Chingliler, Kuzeydeki Moğollar, Kuzey Batısındaki Hsi-Hsialiler, Batısındaki Uygurlar, Güneybatısındaki Tibetler gibi ulusların baş kaldırması ve Hsi-Hsialilerin Arap tüccarlardan yol vergisini alması gibi sebeplerle Arap tüccarlar kara yolundan vazgeçip deniz yolu ile Çinlilerle ilişki kurmuştur. (Li-T'ao, "Hsü-Zi-Chi Tong-Chien-Ch'ang-P'ien," Dünya Kitap Basımevi, Tai Pei 1964, 994. yıl mad. Ayrıca bak., Chiang-T'ian Chien, "Kuzey Sung döneminde (960-1022) Doğu ve Batı Ticaret İlişkileri," *Çin Tarih Kurumu Dergisi*, Say. 18. Tai Pei, 1986: 28).

⁶ Bu caminin yapıldığı zaman hakkında yeterli bilgiye sahip değiliz. Mezar taş yazısına bakılırsa X. yüzyıla ait olması lazım. Ayrıca bak. Hee-Soo-Lee, 1988: 45.

⁷ "Arap" kelimesi Çin kaynaklarda "Ta-Shih" olarak geçmektedir. Emevi devletini (661-750), "Beyaz Ta-Shih" (Beyaz elbiseli Araplar) diyorlar, Abbasî devletine (750-1258) ise Siyah Ta-Shih (Siyah elbiseli Araplar) diyorlardı. Fakat Ta-Shih'in hiç bir anlamı yoktur. Ta, büyük. Shih yemektir. Çin'in Türk tarihi araştırmacısı Hung-Chün'ün dediğine göre Ta-Shih Tajik kelimesinden kaynaklanıyor (Hung-Chün, Yuan sülalesi Tarihi Hakkındaki Araştırmalar, Kuang-Wen Kitabevi, Pekin, 1903: 4785). Diğer kaynaklarda Arapların ilk liderinin adı Ta-Shih olduğu için verilen bir isimdir diye yazmaktadır. (Yeni Tang sülalesi tarihi, 1975: 6262).

ihtilas yolunu açmış⁸ ve büyüyünce İslâmiyeti kabul etmiştir (930-950).⁹ Mehmet Emin Buğra'nın Doğu Türkistan Tarihi adlı eserine göre, Satuk Buğra Han İslâmiyeti kabul etmeden önce Balasağun ve Kaşgar gibi şehirlerde Müslüman halklar yaşamaktadırlar.¹⁰ Arslan Buğra Han döneminde tüm Karahanlılar İslâmiyeti kabul etmiştir.¹¹ 1001 yılının öncesinde, Karahanlılar henüz Budist olan Doğu Türkistan'daki Hotan memleketine¹² savaş açmış ve yirmi dört yıl kuşatma altına alarak nihayet Hotan'ı İslâmılaştırmıştır.¹³ Doğu Türkistan'ın güney tarafı, Kaşgar, Aksu, Hotan, Yarkent gibi şehirler Karahanlıların işgali altında kalmış, böylece Doğu Türkistan'ın güneyi de ilk olarak İslâm dinini kabul etmiştir.¹⁴

⁸ Bak. V.V. Barthold *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Kervan Yayınları, İstanbul, 1981:26. Emel Esin, *İslâmiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslâm'a Giriş*, I.Ü. Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1978:163.

⁹ L. Ligeti *Bilinmeyen İç Asy*: s. 129 (TTK Ankara 1986). Erdoğan Merçil *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (s. 19 TTK Ankara 1991). Laselo Rasonyi: *Tarihte Türklük* s. 161 (Ayyıldız Matbaası A.Ş. Ankara 1971). V.V. Barthold *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, 1981:322; Zeki Velidi Toğan: *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 72 (Enderun Kitabevi İstanbul 1981); T.W. Arnold, *İntizar-ı İslâm Tarihi*, s. 306-307 (Akdağ Kitabevi Ankara 1971).

¹⁰ M. E. Buğra, *Şarki Türkistan*, Ofset Reprodüksiyon Matbaacılık, Ankara (1981:181-2). E. Esin, 1978: 163.

¹¹ Erdoğan Merçil 1981: 20

¹² Çin İmparatorluğu döneminde (931-946), Şatou Türk soylu imparatoru elçi Kao Chü Hui'yi Hotan'a göndermiştir. 945 yılında döndükten sonra bir seyahat raporu hazırlamıştır. Bu seyahatnamesinde "Hotan hanı, hem cin hem Şeytan'la uğraşiyor. Etrafında dizilmiş olan lacivert elbise giyen 50 Budist rahip vardır" diye yazmaktadır. (Ma-tuan ling, Wen hsien twun k'ao, 1936: 2643-4).

Wang Kuo-Wei'nin araştırmasına göre, Hotan'da Budist'ten başka Mani dini de var. Çünkü 963 yılında Hotan hanlığı tarafından Çin'e gönderilmiş olan elçi vekili Mani Hoca imi ve Çin imparatoruna cam şişeyi hediye olarak vermiştir. (Wang, 1968: 984-5).

¹³ *Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi*, 1980: 162. Urumci Halk Neşriyatı. (Grup Çalışması)

¹⁴ Erdoğan Merçil'in görüşüne göre Karahanlılar 1018 yılında Turfan Uygur memleketini 3 ay müddetle takip etmişti, (1981:21). Bu kaynak belki Satuk Buğra Han menkıbesinden alınmıştır. Bak. Osman Turan, *Selçuklar ve İslâmiyet*, Nakışlar Yayınevi; İstanbul 1981 s. 248.

Karahanlılar Doğu ve Batı olarak ikiye ayrıldıktan sonra (XI. yüzyılda) Doğu Karahanlılar Doğu tarafına, yani Çin bölgesine gitmemiş, hep Batı Karahanlılar ve Batı Türkistan'daki memleketlerle uğraşmıştır.

1140 yılına gelince Kara Kıtaylar Doğu Karahanlıları işgal etmiştir. Aslında tüm Doğu Türkistan Kara Kıtayların işgali altında idi. Kara Kıtayların egemenliği altında kalan Doğu Türkistan'da, İslâm, Budist ve Mani dinleri mevcut idi. Kara Kıtaylar ise Budist dinine inanıyorlardı, fakat Doğu Karahanlı topraklarındaki halklardan İslâm dinine inananlar çoğunlukta idi. Bu dönem çeşitli dinler beraber ve sakin bir dönem geçirmekte idiler.¹⁵ 1157 yılında Doğu Türkistan'ın Gulca civarında kuvvetli bir şekilde İslâm hareketi gelişmekteydi.¹⁶

1177 yılında Kara Kıtayların içinde çıkan kargaşalıktan sonra, Kara Kıtaylar ile Müslümanlar arasında anlaşmazlık çıkmıştı, ardından Doğu Türkistan'da Kara Kıtaylara karşı isyan yapılmıştır. Kara Kıtaylar Karlukların önderi Arslan Han'a emir vererek Hotan'daki İslâmcıların isyanını bastırılmışlardır.¹⁷ 1212 yılında Cengiz Han'ın akınından Kara

Lin Kan'in "Göktürk ve Uygur Tarihi Hakkındaki Tezler"de bu senede Karahanlılar Hotan'a sefer etmiş diye yazmaktadır (Chung hua kitabevi, Pekin 1987:210).

L. Ligeti'nin *Bilinmeyen İç Asya* kitabında kaydettiğine göre bu dönemde bir Müslüman coğrafyacı Hudud-ul Alem'in hatırasında "Turfanlılar Kuça şehrine akın yapıyorlar" diye bahsetmektedir (Ligeti, 1986:131).

Emel Esin'e göre, Turfan'daki Uygurlar ancak 1473 sıralarında İslâmı benimseyeceklerdi (Esin, 1978: 165). "Doğu Türkistan Kısa Tarihi"nde Karahanlıların Turfan'a kadar gittiğinden bahsetmemektedir (1980:155-158).

Turfan Uygur memleketi, X.-XIII. yüzyıllarda en parlak döneminde idiler. Geçmişteki Uygur tarihinin en kültürlü bir dönemi olup aynı zamanda Budist, Mani dinlerinin beraber yaşadığı bir dönemdir. Eğer 1018 yılında Turfan Karahanlıların egemenliği altında kalmış ise bugünkü Budizm kültüründen kalan medeniyetin de yok olması gerekir.

¹⁵ *Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi*: 1980:172.

¹⁶ Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Ankara, 1984:74"

¹⁷ *Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi* 1980:173.

Kıtaylara kaçan Nayman Prensi Güçlük, Kara Kıtay İmparatoru'nun ava çıktığı fırsattan faydalanıp Kara Kıtaylar'ın imparatorluk koltuğuna çıkmış ve müslümanların Budizme ihtidaya mecbur etmiştir. Kara Kıtaylar, Kaşgar, Hotan, Aksu, Gulca gibi şehirlerde yaşayan Müslüman isyancıları cezalandırmak için son baharda askerlerini gönderip tüm mallarını kaçırmış ve müslümanların namaz kılması ile Kur'an okumasını yasaklayarak müslümanlığa engel olmuştur. Üstelik müslümanları öldürmeye başlamıştır.¹⁸ 1218 yılında Moğol general Che-Bie Doğu Türkistan'a akın yapmış ve dini serbest bırakmıştır. Böylece yerli müslümanlar Moğollar ile birlikte Kara Kıtaylara karşı savaş açmıştır. Moğol General Oğuz Meli (Uygur) Kaşgar'da Güçlük'ü öldürmüştür.¹⁹

Bu döneme ait Doğu Türkistan'daki İslâmiyetle ilgili kaynaklar pek yoktur.

1221 yılında Chin İmparatoru (1115-1134) Moğollar ile barış anlaşması yapmak için Semerkant'a elçi Wu-Ku-Sung-Twan'ı göndermiş. Elçinin kaleme aldığı seyahatnamesinde "Turfan Uygurlar, müslüman Uygurlar'a benzermiyor, bir kısmının karakteri vahşi, bir kısmı da samimidir" diye kaydediyordu.²⁰

Aynı zamanda Cengiz Han'ın daveti ile Taoizm rahibi Ch'ang-Ch'un-Cheng-Jen Türkistan'a geliyor ve seyahatnamesinde "Almalık şehri'ne vasil olduk, müslüman hükümdarı bizi karşılamaya çıktı" diye yazmaktadır.²¹ Aynı seyahatnamede "Sayram Şehrine ulaştık, şehrin içinde küçük bir cami vardır. Uygur olan hükümdarı bizi karşıladı" diye yazmaktadır.²²

¹⁸ Aynı Eser, s. 174

¹⁹ Aynı Eser, s. 179

Ayrıca, Yuan Sülalesi: (Moğollar) Tarihi, *Osman Ali Tezkiresi* bakınız. Chung Hua Kitabevi, Pekin, 1976:2969-2972.

²⁰ Wang Kuc Wei, 1968: 5692.

²¹ Li-Chi-Ch'ang, *Ch'ang Ch'un'ün Batı Seyahatnamesi*, Chung Hua Kitabevi, Tai Pei, 1966:I, 11a

²² Aynı Eser, I. s. 126.

1263 yılında Mongehan tarafından Hulagu Han'ı ziyaret etmek için gönderilen elçinin seyahatnamesinde "Sayram şehrinde cami vardır. Uygurlar burada namaz kılıyorlar" diye kaydetmektedir.²³

Çağatay önderliğindeki Türkistanlı Müslümanların yaşantısı pek iyi değildir.²⁴ Fakat Müslümanların Moğollara verdiği tesir ise büyüktür.²⁵

Cengizhan'dan sonra, Moğollar'ın arasında Mongehan ve Oktayhan'ın Koltuk kavgası olmuştur. Bu esnada, Mongehan Müslümanlara imkan verdiği gerekçesiyle, Kao-Ch'ang Uygur memleketinin hükümdarı İdikut Salendi Oktayhan'a destek vermekle Turfan'daki Müslümanları öldürmeye başlamıştır.²⁶ Buna rağmen halk içinde İslâmiyetin tesiri vardı.²⁷ Çağatay döneminin ilk çağlarında Doğu Türkistan'da İslâmiyet, Manihizm, Budizm, Hristiyanlık ve Şamanlık gibi çeşitli inançlar vardı, bunlarda İslâm dini güçlü ve geniş halde Doğu bölgelere yayılmaya başlamış, Güney yolundan Lob Nur'a, Kuzey yolundan da Kuçar, Turfan ve Beşbalık şehirlerine ulaştırmıştır.²⁸

Türkleşmiş ve İslâmlaşmış Doğu Çağatay Hanlar'ı İslâmiyetin Doğu Türkistan'da genişçe yayılmasına sebep olmuştur. Tuğluk Timurhan döneminde (1346-1363) bir defada 160 bin kişiyi İslâm'a inandırmıştı,²⁹ oğlu

²³ Wang Kou Wei, s. 5685.

²⁴ Çağatay'ın İslâma karşı siyaseti ve Güyyük Han'ın İslâma düşmanlığı için bakınız. V.V. Barthlod, s. 577 ve 596. Ayrıca, Moğollara İslâmiyetin yayılması için bakınız. T.W. Arnold, 1971:311-350).

²⁵ Moğollar ilk çağda takvimi kullanmasını bilmiyorlardı. Cengiz Han Türkistan seferinde İslâm takvimi kullanmış ve Mongehan dönemine (1251-1260) kadar kullanmışlar (Wang Kuo Wei, 1968: 3747).

²⁶ *Doğu Türkistan Kısa Tarihi*, 1980:154.

²⁷ Z.V. Togan'a göre, Turfan Uygurları "Cuma günü bayram eder ve ibadetlerinden önce abdest alırlardı." Togan, 1981:100.

²⁸ *Doğu Türkistan Kısa Tarihi*, 1980:193.

²⁹ Aynı Eser, s. 199

Haydar Hoca hükümdarlığı döneminde (1383-1399) ise, tüm Turfan memleketindeki halkı İslâm dinini kabul etmiştir.³⁰

Böylece Doğu Türkistan'ın Doğu tarafları da İslâmlaşmıştır. Vais Han döneminde (1418-1428) ve oğulları, İşan, Buhar ve Yünüs (Yünüs Han İran, Irak ve Arabistan'da dinî eğitim görmüştü.) dönemlerinde, Doğu Türkistan'ın Kuzey tarafında İslâmlaşmış ve Çağatay Moğolların hepsi de İslâmiyeti kabul etmiştir (1533).³¹

Böylece Reşidhan döneminde (1530-1570) Doğu Türkistan tümüyle İslâmlaşmıştı ve Nakşibendî tarikatının bir kolu olan sûfi hocalar gelmeye başlamıştır.

2. HOCALAR DOĞU TÜRKİSTAN'A GİRMEYEN ÖNCEKİ SİYASÎ DURUM:

Cengizhan'ın Batı seferinden meydana gelen Çağatay memleketi XIV. yüzyılın başında batı kısmı (Batı Türkistan) Türkleşme, İslâmlaşma ve şehirleşmeye başlamıştır. Doğu kısmı (Doğu Türkistan) ise Esen Buhar Bey'in önderliğindeki halklar henüz göçebe hayat ve kendi örf adetlerini sürdürmektedir. Bunları Batı Çağatay memleketini "Kara Veyna" (aşağılamak için kullanılan bir kelime, anlamı "kanı bozuk") diyerek karşı çıkmıştır. Batı Çağatay memleketindekiler ise, Doğu Çağataylıları "çaha" (Aşağılamak için kullanılan bir kelime, anlamı soyguncu) diyerek aynı yanıtı vermişlerdir. Böylece Çağatay memleketi kavga ve aralarında olan savaşlarla ikiye bölünmüştür. (1370 yılında Batı Çağatay memleketi Timur Hanlığı'na tabi olmuştu).³² Tarih-i Reşidüddin adlı kitapta "Moğolistan" diye

³⁰ Aynı Eser, s. 201

³¹ Aynı Eser, S. 202-204. Ayrıca bak., Keng-Shih-Ming'in *Uygurların Eski Kültürü ve Kaynakları Hakkındaki Araştırmalar*, Doğu Türkistan Halk Naşriyatı, Urumçi, 1983:45-6.

³² *Doğu Türkistan Kısa Tarihi*, 1980: 198

Çağatay dönemindeki siyasî durumu hakkında, Henry Howorth'un *History of the Mongols* (Part II Division II. New York, 1968) ve Dughlat'ın *A History of the Mongols of Central Asia*, (Tarih-i Reşidüddin, Londra, 1972) adlı iki kitapta derin araştırmışlar. "Doğu Türkistan Kısa Tarihi" yukardaki kitaplar ve Doğu Türkistan'daki Çağatay el yazılarını kullanarak yazıldığı için "Doğu Türkistan Kısa Tarihi" adlı kitabı tercih ettik.

geçen bu Doğu Çağatay memleketi, Beşbalık şehrini başkent yapmıştır. Esen Buhar ise birinci han olmuştur. Bu han 1330 yılında öldükten sonra, Esen Buhar yerine lâıyk bir han olamadığı için memleket bir kargaşalık içinde kalmıştır.³³

Doğu Türkistan Aksu şehrinde yaşayan Moğolların Tuğlat soyundan olan Moğol beyi Buraj, Doğu Türkistan'ın Gulca şehrinde yaşamakta olan Tuğluk Timur'u Aksu'ya çağırılmış ve Esen Buhar'ın oğlu olduğunu ilan ederek bu memleketin ikinci hanı yapmıştır.³⁴

Tuğluk Timur bu dönemde İslâmiyeti kabul etmiştir. Tuğluk Timur Doğu Çağatay memleketinin ilk İslâmiyeti kabul eden Moğol hanı olup 1363 yılında, Batı (Timur hanlığı) ve Doğu Çağatay memleketinin bir çok savaşlarından sonra, Tuğluk Timurhan'ın oğlu Haydar Hoca tahta çıkmıştır. Bu dönemde Çin'deki Moğolların kurduğu Yüan Sülalesi ise, Çinliler tarafından yok edilmişti.

Batı Türkistan'daki Timur, Moğol soyundan olmasına rağmen, Türkleşmiş olan ünlü han idi. O defalarca Doğu Çağatay'a savaş açmıştı, sonuçta Çağatay Moğolları zayıflatılmıştır.³⁵

Haydar Hoca kendi hanlığının sağlam kalmasını düşünerek, Yüan Sülalesini yok etmiş olan Ming Sülalesi (1368-1644) ile anlaşma yapmıştır.

Fakat kuzeydeki Oyrat'lar Ming İmparatorluğu tarafından destek alarak defalarca Güney'deki Haydar Hoca'lara saldırmışlardı.³⁶ Haydar Hoca ölüp (1399), oğlu Şamir Çağan ölünceye kadar (1408) bu savaşlar devam etmiştir. Şamir Çağan'ın yerine oğlu Muhammed Han geçmiştir. Muhammed Han Ming sülalesine tabi olup, İslâm dininin daha yaygın olmasını istemiştir. O çok sert tavrıyla Doğu Türkistan'daki tüm Moğolları İslâm dinine

³³ *Doğu Türkistan Kısa Tarihi*. s. 198.

³⁴ Aynı Eser, s. 199

³⁵ Aynı Eser, s. 201

³⁶ Aynı Eser, s. 201

inandırıştır.³⁷ Muhammed Han'ın yerine Uvayis Han geçmiştir (1418). Fakat Oyratlılar'ın defalarca saldırması ile Beşbalık'tan Gulca tarafına göç etmişlerdir.³⁸ Uvayis Han öldükten sonra (1428) oğlu Esen Buhar ve Yünüs'ların hukuk kavgası nedeniyle Doğu Türkistan'da belli bir döneme kadar (1462) kargaşalık yaşanmıştır.

Bu dönemde tüm Doğu Türkistan'da, her şehirde bir hükümdarlık olup, Doğu Çağatay hükümdarı aslında bir kukla haline gelmiştir.³⁹

Altın Ordu'nun Akordu hükümdarı Abuleher Han (1413-1489), Sibiry'a'dan Batı Türkistan'a kadar yayılmış olan Oyratlarla Sır Derya'da savaşmış ve mağlup olmuştur. Zalimce devletini yöneten Abuleher Han, halkları zulüme sokunca bir kısım göçebe halk Kere ve Zaribek adlı iki kişinin önderliğinde Doğu Türkistan'ın Kuzeybatısına kaçıp gelmişlerdir. Doğu Çağatay hanı Esen Buhar'ın izni ile günümüzdeki Kazakistan'ın Kuzeydoğusu ve Doğu Türkistan'ın Altay bölgelerinde yerleşen göçebe halklar, bu günkü Kazak halkının atalarıdır.⁴⁰

Esen Buhar öldükten sonra (1462), yerine Yünus Han geçti. Yünus Han Doğu Çağatay hanedanlığını tekrar güçlendirmek için Çinliler ve yerli küçük hanlıklarla savaş yapmıştır.

Yünus Han'ın oğlu Ahmed Han ise babası öldükten sonra (1487) hükümdarlığını devam ettirmiştir.⁴¹

Ahmed Han'ın oğlu Seyid'in döneminde (1514-1533), kendi hükümetini Kaşgar şehrine taşımıştır. Bu hanedanlık tarihte Kaşgar Hanedanlığı diye geçmektedir. Sonra da Yarkent şehrine taşımıştır. Bu hanedanlık tarihte Yarkent Hanedanlığı diye geçmektedir. "Tarih-i Reşidî" adlı tarihi eserin yazarı Mirza Haydar, Seyidi Han'ın akrabası olup yanında müşavirlik

³⁷ Aynı Eser, s. 202

³⁸ Aynı Eser, s. 204

³⁹ Aynı Eser, s. 204

⁴⁰ Aynı Eser, s. 205-206

⁴¹ Aynı Eser, s. 206

yapmıştır. Mirza Haydar'ın dediği gibi Doğu Türkistan 20 yıllık barış ve sakin bir dönem yaşamıştır, her insanın Kumul'dan (Doğu Türkistan'ın doğu tarafındaki şehirdir) Andican'a (Özbekistan'ın doğu tarafındaki şehirdir) giderken, vergisiz yemek taşımadan, her akşam kaldığı yerde hiç bir endişesi olmadan ve misafir gibi ağırlandarak yolculuk yapabildiği bir dönem olmuştur.⁴²

Seyid Han'ın yerine oğlu Reşidi Han geçmiş (1533), fakat bu dönemde Doğu Türkistan'da çok kargaşlıklar meydana gelmiştir.

Reşidi Han'ın döneminde (1533-1570) Orta Asya'dan Bahaü'd'din Nakşibendî tarikatından olan İslâm dini adamlarının Kaşgar şehrine geçmesiyle Doğu Türkistan'da "Hocalar Devri" meydana gelmiştir.⁴³

3. HOCALARIN MENŞEİ:

A. HOCA AHMET YESEVÎ:

Hoca Ahmet Yesevî Türkistan'ın Sayram adlı yerinde doğmuş.⁴⁴ Yedi yaşında da babasından yetim kalmıştır. Sonra bilmediğimiz sebeple Yesi'ye

⁴² Aynı Eser, s. 211

⁴³ Aynı Eser, s. 219

⁴⁴ Fuad Köprülü'ye göre Hoca Ahmet Yesevî Doğu Türkistan'ın Aksu Şehrinin Sayram kasabasında doğmuştur. Nedenini de bazı belgelere dayanarak tesbit etmiştir. (F. Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*. Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları. Ankara 1984: 61, not 11; 140, not. 29). Fakat Molla Musa Sayram (1836-1917) kaleme aldığı "Tarih-i Hamidî" adlı eserindeki söyleyişine göre, "Eskiden Kontaici'nin önderliğindeki Kalmuklar Batı Türkistan'a ettiği istilasında Sayram Şehrinden zorla 60 ailelik halkı Doğu Türkistan'ın Aksu şehrinin Sayram kasabasına göç ettirilmiştir. Yerli halklar bunlara "Sayramlılar" demişler ve bunların yerleştiği bölgeye "Sayram" diye ad vermiştir (M. M. Sayrami, *Tarih-i Hamidî*. Milletler Neşriyatı. Pekin, 1986: 590-597). Yani Doğu Türkistan'daki Sayram XVII. yüzyılında ortaya çıkmıştır. Kontaici, Kalmukların ünlü önderidir. Tarihte Batur Kontaici (ölm. 1665) diye adlandırılan bu şahıs 1643 yılında Doğu Türkistan'a yaptığı istilasında bu bölgeyi işgal etmiştir. Fakat Batı Türkistan'a gücü yetmemiştir (Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi, 1980:227). Buna göre, M.M. Sayram'ın dedikleri yanlış olabilir. Doğu Türkistan'daki "Sayram"ın ortaya çıkış tarihi belli değil.

taşınan Ahmet Yesevî manevi bir babadan terbiye görmüştür. Hazret-i Peygamberin manevi işaretiyle ashtan Şeyh Baba Arslan ile Sayram'a gelerek onu irşad etmişti. Hoca Ahmet Yesevî ilk tahsilini Arslan Baba'dan almış, sonra tahsilini tamamlamak için büyük bir İslâm merkezi olan Buhara'ya gelmiştir.⁴⁵

XII. yüzyılda Karahanlıların siyasi hakimiyeti altında bulunan Buhara şehrinde Hoca Ahmet Yesevî devrinin ileri gelen âlimi ve mutasavvıflarından Şeyh Yusuf Hemedanî'ye intisab ederek şahsiyeti onun nüfuzu altında teşekkül etmiş ve onunla beraber bir çok yerler gezmiştir. Şeyhin büyük olan Hoca Ahmet Yesevî ilk iki halifeden sonra Yesi'ye (Türkistan şehri) döndü ve 1166 yılına (vefat olduğu yılı) kadar bu şehirde kuvvetli bir tasavvuf propagandası yapmıştır.⁴⁶

İslâm Asya'sının her tarafında tarikatların kuvvetlendiği her köşede tekrar yükseldiği bu esnada Doğu Türkistan'ın Gulca civarında, Yedi Su havalisinde yeni ve kuvvetli bir İslâmlaşma ceryanı da inkişaf etmiştir. İşte

Batı Türkistan'daki Sayram şehri hakkında, Sayram ismiyle ortaya çıkış tarihi 1221 yılındadır. 1221 yılındaki Ch'ang-Ch'un'un ve Kara Hulagu'nun peşinden giden liu-Yü'nün seyahatnamesine göre, "Sayram Şehri Talas Şehrinin batısında olup 4 günlük yoldur. Bu şehrin hükümdarı Uygur'dur. Şehirde bir küçük cami vardır ve Uygurlar camide namaz kıyırlar" diye kaydetmektedir (Wang-Kuo-Wei, 1968: 5349-5696).

Hong-Chün'ün Yuan Sülalesi (1206-1368) Hakkındaki Araştırmaları (1903:4933), Wang-Kou-Wei'nin Araştırmaları (1968:5349) ve Bahaeddin Ögel'in *Türk Kültür Tarihi* (TTK, Ankara, 1988: 341) gibi tarihçilerin araştırmalarına göre, Batı Türkistan'daki Sayram Şehri Gök Türkler'in döneminden başlayarak Türklerin şehri olmuştur. Kaşgarlı Mahmud'un eserine göre, Sayram bir Türkçe ad olup "İsficab dahi denen beyaz şehrinin adı. Bu şehire Sayram dahi denir" diye yazmaktadır. (Besim Atalay, *Divanü Lügat-it-Türk Tercümesi*, TDK, Ankara, III, 1992: 176). Buna göre, Batı Türkistan'ın Sayram Şehrinin adı Hoca Ahmet Yesevî'den öncelerde mevcuttur. Hoca Ahmet Yesevî'nin hangi Sayram şehrinde doğmuş olduğuna açıklık getirmek şu anda güçtür.

⁴⁵ Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar*, 1984:27-28.

⁴⁶ Aynı Eser 1984:64-65

Hoca Ahmet Yesevî bu müsait şartlar içinde Sırderya havalisinde, Taşkent ve mülhakatında Seyhun ötesindeki bozkırlarda büyük bir nüfuz kazanmıştır.⁴⁷

Hoca Ahmet Yesevî'nin doğum tarihi bilinmediğinden kaç yıl yaşadığı hususunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir. Rivayetlere göre yüz yirmi beş veya yüz otuz üç yıl yaşamıştır.⁴⁸ Hoca Ahmet Yesevî altmış üç yaşına kadar olan hayatını hikmetlerinden ana hatları ile anlatıyor.⁴⁹

Hoca Ahmet Yesevî'nin İbrahim adında bir oğlu olmuşsa da Hoca hayatta iken vefat etmiştir. Ayrıca Gevher Şehnaz ve Gevher Hoşnaz adlarında iki kızı daha dünyaya gelmiştir. Soyu Gevher Şehnaz adlı kızından yürümüştür.⁵⁰ Türkistan'da büyük bir şöhreti ve nüfuzu olan Hoca Ahmet Yesevî, rivayete göre her tarafa yayılan doksandokuzbin müridi, onikibin kamil ehl-i suffesi ve an'aneye uygun olarak hayatta iken tayin ettiği pek çok halifeleri bulunmuştur. İlk halifesi Arslan Baba'nın oğlu Mansur Ata idi. Mansur Ata 1197 yılında vefat edince yerine oğlu Abdul Melik Ata geçmiştir. Abdul Melik Ata'nın vefatından sonra yerine sırasıyla oğlu Tac Hâce, daha sonra da onun oğlu Zengi Ata irşad mevkiine geçti. İkinci halifesi 1218 yılında vefat eden Harezmeli Said Ata'dır. Ahmet Yesevî'nin üçüncü halifesi, Yesevî tarzındaki hikmetleri ve merkibeleri ile Türkler arasında büyük bir şöhret ve nüfuzu olan Süleyman Han Hakîm Ata'dır. Hakîm Ata'nın en meşhur müridi Zengi Ata idi. Zengi Ata'nın başlıca müridleri ise uzun Hasan Ata, Seyid Ata, Sadr Ata ve Bedr Ata'dır.⁵¹

⁴⁷ Fuad Köprülü, *I. A. "Ahmet Yesevî"* Mad. s. 210.-211. Ayrıca Alevîlerin tesirinde olan Karahanlılar'ın hükümdarı Hasan Buğra (Satuk Buğra Han menkibesine göre) Doğu Türkistan'ın Yarkent ve Hotan şehrinin kafirlerini yok ettikten sonra Batı Türkistan'a geldiğinde Hoca Ahmet Yesevî'nin türbesinde tören yapmıştır (Osman Turan, *Selçuklar ve İslâmîyet* 1980:252). Bu kaynakta tarih yanlışlığı olduğu için kullanmadık.

⁴⁸ Kemal Eraslan, *Din-i Hikmet'ten Seçmeler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983:2.

⁴⁹ Kemal Eraslan 1983: 21-22.

⁵⁰ Fuad Köprülü 1984: 76-78.

⁵¹ Aynı Eser 1984: 87-97. Ayrıca Yesevîyelik sülalesi hakkında bak. Fuad Köprülü 1984: 96-97.

Süluk silsilesi bakımından Hoca Ahmet Yesevî'ye mensup bulunan tarikatlar başlıca ikidir: Nakşibendîye ve Bektaşîye. Bunlardan başka mesela İkaniye gibi birkaç tane küçük şube daha Ahmet Yesevî'den gelmektedir.⁵²

Ahmet Yesevî bilhassa Sirderya ve Taşkent çevresinde bozkırlarda yaşayan göçebe Türkler arasında yayılan tarikatı ile İslâm imanının yerleşip genişlemesini sağlayan bir din ve tasavvuf yayıcısıdır.

Müslüman Arap ordusunun savaş yolu ile yapmaya çalıştıkları bu işi, Yesevî, tasavvuf yolu ile gerçekleştirdi. Tarikatının yayılma sahası Acem kültürünün hüküm sürdüğü bir bölge olmasına rağmen, eski Hint ve İran inançlarını İslâmiyet esasları ile uzlaştırmaya çalışan serbest düşünceli Acem mutasavvurlarının tesirinde kalmadı. Şeriat ve tarikatı kaynaştırarak dinin emirlerine karşı olan kayıtsızlığın tarikat adabı ile uyuşmayacağını anlatmaya çalıştı. Bu sebeple çoğu defa bir İslâm sofisi olarak değil, medreseli bir hoca gibi davrandı.

Şiirlerinde âyet ve hadislerden, İslâm'ın esaslarından, günahlarından, sevaplarından, cennetten, cehennemden sade bir söyleyişle bahsetti. Bu sebeple şiirleri öğretici mahiyette kaldı. Bu manzumelere Hikmet adı verilmiştir. Şiirleri kısa zamanda büyük bir yaygınlık kazandı. Onun gibi şiir söylemek Orta Asya sofileri arasında gelenek halini aldı. Daha sonra bu yolda şiir söyleyen derviş ve şeyhlerin şiirleri eserlerine imza koymamaları yüzünden Ahmet Yesevî'ye atfedildi. Bu Hikmetlerin biraraya toplanmasından meydana gelen eseri Divan-ı Hikmet Ahmet Yesevî'nin tek ve önemli eseridir. Bu kitabın XII, XIII, XIV asırlarda yazılmış eski nüshaları yoktur.⁵³

B. HOCA BAHAÜDDİN NAKŞBEND

Hoca Bahaüddin Nakşbend⁵⁴ (1318-1389) Nakşbendiye tarikatının ilk şeyhi olup, muharrem 1318 yılında Buhâra civarında Kasr-i Arafan adı verilen bir köyde doğmuştur.

⁵² Aynı Eser 1984:108.

⁵³ *Türk Dili ve Edebiyat Ansiklopedisi*, Dergah Yayınevi, 1977, Cilt I. s. 78-79.

⁵⁴ *İslâm Ansiklopedisi*, Nakşbend Mad. faydalanarak yazılmıştır.

Hoca Bahaüddin daha üç günlük bir çocuk iken Kasr-i Arafan'a gelen Hoca Muhammed Baba-yı Sammasi tarafından manevi evlatlığa kabul edilmiş ve tasavvufi terbiyesini bu sırada yanında bulunan Seyyid Amir Kulal'e havale etmiştir.

Bundan sonra 18 yaşına kadar Hoca Nakşbend'in tahsil ve terbiye tarzına dair kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Dedesi onu muhtelif tasavvuf erbabına tanıtmak ve sohbetlerinden faydalanmasını sağlamak maksadı ile Semerkant'a kadar götürmüştür. Semerkant'tan döndüğünde 18 yaşında iken evlendirilmiştir. Sonra da sırası ile Yesevî'ye tarikatı şeyhlerinden kuşam Şeyh ve Halil Ata ile tanışmıştır. Bir ara hükümdar da olan Halil Ata'nın hizmetinde 6 yıl kalmıştır (başka rivayete göre 12 yıl kalmıştı). Bu hükümdar Şeyh'in 1347'de bertaraf edilmesine son derece üzülen Hoca Bahaüddin Nakşbend dünya işlerinden nefret ederek Buhara köylerinden Zivartun'a yerleşmiştir. Bundan sonraki hayatı müstakilen tarikat faaliyetine başladığı da belli değildir.

Hoca Bahaüddin Nakşbend, hayatında büyük bir taraftar külesi toplamıştır. İki defa hacca gitmiştir. Bunlardan ikincisinde halifelerinden Muhammed Parsa'yı, müridleri ile Nisabur'a göndermiş Hoca'dan dönerken Bağdat'a uğramış oradan da Merv'e gitmiştir. Burada bir müddet kaldıktan sonra Buhara'ya dönmüştür. Tarikatını yayma maksadı ile çıkmış olduğu kısa süreli seyahatlar hariç bir daha Buhara'dan ayrılmamıştır.

Buhara'nın gerek tasavvuf gerekse diğer ilmi çevrelerine mensup bilgileri onun etrafında toplanmışsa bir takım din adamlarını kıskandırmış ise de bunlar Hoca Nakşbend'in din ve tasavvuf sahasındaki geniş bilgisi karşısında susmak zorunda kalmışlardır.

1389 yılının 2 mart pazartesi günü 73 yaşındaki Bahaüddin Nakşbend Buhara'da vefat olmuştur. Nakşbendiye Hind-Türk, Osmanlı ve Özbek imparatorlukları gibi Sünnî devletlerde himaye edilmiş, Afrika hariç bütün Sünnî Asya Müslümanları arasında itibar bulmuştur. Bir çok kola ayrılan Nakşbendiliklerden Şeyh Ubeydullah el-Ahrar b. Mahmud-ı. Taşkendî'nin kurduğu Ahrariye başta gelmektedir. Ahrariye'den Mahmudi A'zam Hâce Şemsüddin Ahmet el Kasanî'nin (ölm. 1543/1549) kurduğu Kasaniye, Doğu Çağatay Reşid Han'ın döneminde (1533-1570) Doğu Türkistan'ın Kaşgar şehrine gelmiş ve onun evlatları Nakşbendiye'yi genişçe yaymışlardır.

C. HOCA MAHDUMİ AZAM

Hoca Mahdumi Azam'ın hayatı hakkında şu anda yeterli bilgiye sahip değiliz.⁵⁵ Hoca Mahdumi Azam'ın tam adı Ahmet Binni Seyid Celaliddin Hocagı Kasasanı'dır, Nakşbendî tarikatının piri olduğu için ona "Mahdumi Azam" denmiştir.⁵⁶ Veya Mahdumi Azam Hoca Şemsüddin Ahmet el-Kasani de denilir.⁵⁷ Dedesi Seyid Kemalüddin Mecununi, asıl Mekke'li olduğu söylenmiştir.⁵⁸

Doğu Çağatay soyundan, Yarkent hanedanlığının ikinci hanı Reşidhan döneminde (1533-1570) Samarkant'tan Kaşgar şehrine gelmiştir.⁵⁹

1542 yılında ise tekrar Samarkant'a dönmüş.⁶⁰ 1549 yılına gelince 78 yaşında, Semerkant yakınındaki Dahbid köyünde vefat etmiştir.⁶¹

Nakşibendîlerin ikinci Piri sayılabilen Ubeydullah Ahrar'ın en önemli halifelerinden Mevlana Muhammed Kadi'nin müridi Mahdumi Azam, Doğu Türkistan'da kendisine bir nüfuz kurmuştur.⁶²

⁵⁵ 1696 yılında Farsçadan Uygurcaya tercüme edilen "Tercüme-yi Mecum'e Al-makakayin" adlı kitapta, Hoca Mahmut Azam hakkında Tezkire yazılmıştır. (Ken-Shih-Min, *Eski Uygurların kültür ve kaynakları*, Doğu Türkistan Halk Neşriyat Urumçi 1983). Bu eser elimizde yoktur.

Ayrıca XVII yüzyılında Molla Evez'in yazdığı *Tezkire-i Mahdumi Azam ve Hoca Ishak Veli* kitabında Hoca Mahdumi Azam hakkında kaynaklar vardır. (Liu-Chih-Hsiao *Uygurların tarihi* milletler neşriyat, Pekin 1988: 809), Bu eserin tam nüshasını bulamadık.

⁵⁶ Baymirza, Hayıt, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ matbaası, 1975: 15. İstanbul.

⁵⁷ *Türk Ansiklopedisi*, s. 87.

⁵⁸ Bak. Dipnot 56.

⁵⁹ *Doğu Türkistan'ın kısa tarihi*, 1980: 219-220.

⁶⁰ *Kırgızların Kısa Tarihi*, 1985:71. Halk Nasıryatı. Urumci.

⁶¹ Bak. Dipnot 56.

⁶² Hamid Algar "Nakşibendî Tarihinin Siyasi Boyutları" *İlim Sanat Dergisi*, Say. 33 s. 14 (Hakyol Vakfı 1993).

Doğu Türkistan'da çeşitli inanç ve tarikatlar mevcut olduğu için herkes kendini büyütme sebebi ile Mahdumi Azam'ın Kaşgar'a geldiği tarih ve gelip gelmediği hakkındaki bilgiler çok karışıktır.

Muhammed Arif'in yazdığına göre, Hoca Mahdumi Azam, Emir Seyyid Ali Sülalesine bağlıdır. 1412-1413 yılında Buhara'dan Kaşgara gelmiştir.⁶³ Kuropatkin'in görüşü, XV. yüzyılın başında Mahdumi Azam Kaşgar'a gelmiş.⁶⁴ P.D'de Thiersant'na göre yarkent hanı Raşid Han ancak 1534 yılında Semerkant'tan gelen Günlü Şeyh Mahdumi Azam ile görüşmüştür.⁶⁵ Bellew ise tarihi belirtmemesine rağmen Thiersant'ın görüşü ile aynıdır, ve Reşid Han döneminde Semerkant'ın büyük şeyhi Mahdumi Azam Kaşgar şehrine geldiği zaman Sultan Reşid ona bir parça yeri hediye olarak vermiştir.⁶⁶ Çin kaynaklarına göre hocaların Doğu Türkistan'a gelmesi daha geçtir.

Mukaddes Sefer Namesi'ne göre "peygamberimizin yirmi altıncı evladı Muhammed Yusuf (Silsilemizin yirmi altıncısı). Ming sülalesinin (1368-1644) son zamanlarında kardeşler çeşitli memleketlere gittiler, İslâmiyeti yaymak amacıyla, Medine'den Pamirtepelere geçerek Kaşgar şehrine geldi, işte Muhammed Yusuf Doğu Türkistan'a İslâm dinini yaymış olan kişilerinden birincisidir."⁶⁷

Doğu Türkistan Nehir Namesi'nde, "Kaşgar'ın batısında Mekke ve Medine gibi şehirler vardır. Peygamber (Hz. Muhammed) İslâm dininin ilk şahısıdır. Yirmi beşinci göbek evlâdı olan Muhammed Emin'in dört oğlu vardır, büyük oğlunun adı Kasım, ikincisinin adı Musa, Balhan (Balh)

⁶³ Muhammed Atif *Kaşgar Tarihi* İstanbul 1882: 153.

⁶⁴ A.N. Kurapatkin *Kaşgaria* s. 102, Calcutta 1882. Uygurcası 1984 yılında Hekime Erşiddin çevirmiş, Doğu Türkistan Halk Neşriyatı tarafından yayınlanmış, Urumci.

⁶⁵ P.D. de Thiersant, *Le Mahometisme en Chine* I, 261. Paris, 1878.

⁶⁶ H.W. Bellew: *History of Kaşgar*, bak. TD. Forsyth Report of a Mission to Yarkent in 1873. Calcutta 1873, 174.

⁶⁷ *Mukaddes Sefer Nâmesi*, (Shen Wu Chi) yazan Wei-Yuan, 1842 yılında yayınlamıştır. Dördüncü bölüm 1962:110 Taipei.

memleketine gitmiştir. Üçüncüsünün adı Mümin, eski yerinde kalmıştır. Dördüncüsünün adı Muhammed Yusuf'dur, Kaşgar şehrine gelmiştir. Kaşgar şehrinde İslâm dininin yayılması bundan başlıyor."⁶⁸

Müslüman Bölgelerinin Tarihinde (Doğu Türkistan Tarihi), "Doğu Türkistan'da ilk İslâm dinini yaymış olan Mahmut Emin'dir. Müslümanlar ona Ulug peygamber diyorlardı."⁶⁹ Yukardaki kaynaklarda anlaşıldığı gibi, Hoca Mahdumi Azam'ın Doğu Türkistan'a gelip gelmediği konusunda şüpheli görüşler mevcuttur.

Fakat "Tazkira-i Hocagân"da açıkça şöyle yazmaktadır: "Mahmudi Azami'nin karısı Bibi Çiya, Kaşgarlı'dır. Satuk Buğra Han'ın soyundandır. Kaşgar Melikesi anlamını taşıyan Çiya Kaşgari, Hoca İshak Veli'nin annesidir."⁷⁰ Bununla aynı görüşte olan Bellew, "Mahdumi Azam Kaşgar şehrine geldiğinde halkın saygı ve sevgisini kazandı, Han ona mal ve mülk hediye etti. Ve aynı zamanda Kaşgar şehrinin melikesi Bibi Çiya ile evlendirdi. Hoca İshak adında oğlu oldu"⁷¹ diye yazmaktadır. Forsyth, Bibi Çiya hanım hakkında şöyle bahsediyor. "Doğu Türkistan'ı Ta-Tan'lar (Moğollar) işgal ettikten sonra, Kaşgar şehrinin son lideri Karvar Kor, kızını Mahdumi Azam ile evlendirdi."⁷² Yukardaki kaynaklar Hoca Mahdumi Azam'ın Doğu

⁶⁸ Hsü-Sun, *Doğu Türkistan Nehirlerin Nâmesi* (Hsi Yü Shui Tao Chi) Pekin 1903 birinci bölüm s. 2b-3a. Bu eser 1816 yılında Hsü-Sun tarafından, Doğu Türkistan'ın göl ve nehir hakkında yazılmış olan önemli bir kitaptır. Doğu Türkistan'ın tarihi coğrafyası hakkında bir çok bilgileri vermektedir.

⁶⁹ *Müslüman Bölgelerinin Tarihi* (Hui Chiang Chi) Cheng-Wen neşriyatı Tai-Pei 1968:45. Bu eser Doğu Türkistan'ın tarihi coğrafyası, dini örf adeti ve yerli mahsülleri hakkındaki önemli bir kitaptır. İlk yayımlandığı tarihi 1772.

⁷⁰ Muhammed Sadık Kaşgâri, *Tazkira-i Hocagân* (Tezkira-i Azizan) Doğu Türkistan Yarkent Hocaları hakkında yazılmış bir eserdir. Doğu Türkistan Hocalarının İslâm dinini yayması hakkındaki önemli bir kitaptır. Bu kitap elimizde yoktur. Bak. M. Hartmann, *Der Islâmische Orient*. Berlin 1905 s. 197.

⁷¹ F. Köprülü, 1984:174. Ayrıca, P.D. de Thiersant *Le Mahaometisme en Chine*, Paris 1878 I: 261.

⁷² T.D. Forsyth: *Trade Routes Between Northern India and Central Asia*, (n.d. n.p.) s.4.

Türkistan'a gelmiş olduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Doğu Türkistan'daki Kuçar, Aksu, Turfan gibi yerlerde bulunan Hocaların silsilesinde Mahdumi Azam'ın adı geçmemektedir, sadece Kaşgar ve Yarkent Hocalarının silsilesinde mevcuttur.

4. DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ HOCALARIN SİLSİLENAMELERİ İLE İLGİLİ MESELELER

Çince kaynaklara göre⁷³ Doğu Türkistan'a gelen Hocaların silsilesi şöyledir:

"Peygamber, İslâm dininin atasıdır. Şeceresinin birincisi Abulkasım, Peygamberin büyük oğludur. İkincisi İbrahim, üçüncüsü Teyip'tir. Tayip Peygamberin dördüncü oğludur. Ali, Peygamber'le aynı soyda olan (akraba) ağabeyisi Abu Talib'in oğludur. Peygamber'in dört oğlunun hepsi, öldü. Bu sebep ile kızını Ali ile evlendirmiştir ve [İslâm] dinini devam ettirmek için mürit olmuştur. İmam Hesen, Ali'nin büyük oğludur. İmam Hüseyin Ali'nin ikinci oğludur. Ali Akber, İmam Hüseyin'in büyük oğludur. Şeceresinin dördüncüsü Ali Asgar, İmam Hüseyin'in ikinci oğludur. İmam Zeynel Abidin, İmam Hüseyin'in üçüncü oğludur. İmam Mahmut Bakir, İmam Zeynel Abidin'in oğludur, şeceresinin beşincisidir. İmam Cafer, imam Mahmut Bakir'in oğludur. Şeceresinin altıncısı; İmam Musey Kasım, İmam Cafer Sadık'ın oğludur. Şeceresinin yedincisi; İmam Ali Musey Rıza, İmam Musey Kasım'ın oğludur, Şeceresinin Sekizincisi; Seyid Talib İmam Ali Musey Rıza'nın oğludur, Şeceresinin dokuzuncusu; Seyid Abdulla, Seyyid Talip'in oğludur, Şeceresinin onuncusu; Seyid Abzıl, Seyid Abdulla'nın oğludur, şeceresinin onbirincisidir. Abdulla, Seyid Abzıl'ın oğludur,

⁷³ Mançur İmparatoru Ch'ien-Lung tarafından yazdırılmış olan (1763 yılı) *Batı Bölgelerinin Sözlüğü* ve aynı imparator tarafından yazılmış olan (1782 yılı) *Batı Bölgelerinin Genel Tarihi* adlı iki kitapta Hocaların silsilesi hakkında ayrı bir bölüm koymuşlar. Fakat "Batı Bölgeleri" sözlüğü bugüne kadar en eski kaynak olduğu için bu kitaptaki kaynağı kullandık. Kullandığımız kitap 1962 yılının Japonya'daki tıpkı baskısıdır. Kitabın onbirinci bölümünde Hocaların silsilesi hakkında bilgiler kaydedilmiştir (s. 663-698).

şeceresinin onikincisidir; Seyid Ahmet, Abdulla'nın oğludur, şeceresinin onüçüncüsüdür; Seyid Mahmut, Seyid Ahmet'in oğludur, şeceresinin ondördüncüsüdür, Seyid, Seyid Mahmud'un büyük oğludur, Şeceresinin onbeşincisidir, Şah Hasan, Seyid Mahmud'un ikinci oğludur. Şah Hüseyin, Şah Hasan'ın oğludur, şeceresinin onaltıncısıdır; Seyid Celaledin, Şah Hüseyin'in oğludur, şeceresinin onyedincisidir; Abdulla, Seyid Celaledin'in büyük oğludur, Şeceresinin onsekizincisidir; Seyid Kamalidin, Seyid Celaledin'in ikinci oğludur, Mahmut Celaledin'in üçüncü oğludur. Seyid Borhanidin, Seyid Kamalidin'in oğludur, şeceresinin ondokuzuncusudur; Mir Divana, Seyid Borhanidin'in oğludur, şeceresinin yirmincisidir. Abzil, Mir Divana'nın büyük oğludur. Şeceresinin yirmibirincisidir; Seyid Mahmud, Mir Divana'nın ikinci oğludur. Seyid Kamal, Seyid Mahmud'un büyük oğludur, şeceresinin yirmiikincisidir. Seyid Bahranidin, Seyid Mahmud'un üçüncü oğludur. Seyid Celaledin, Seyid Borhanidin'in oğludur, şeceresinin yirmiüçüncüsüdür; Mahmudu Azam, Seyid Celalidin'in büyük oğludur, şeceresinin yirmidördüncüsüdür, Malek, Seyid Celalidin'in ikinci oğludur. Mahmut, Seyid Celalidin'in üçüncü oğludur. Mahmud İmin, Mahmudu Azam'ın büyük oğludur. Şeceresinin yirmibeşincisidir. Dosd Hoca, Mahmudu Azam'ın ikinci oğludur. Bahaeddin'den Abdullah'a kadar on iki oğlunun hepsi Buhara ve Hindistan'da kalıyor, onların şeceresi bilinmemektedir. Abdul Halık, Mahmudu Azam'ın dördüncü oğludur. Mahmud, Mahmudu Azam'ın beşinci oğludur. İbrahim, Mahmudu Azam'ın altıncı oğludur. İsak, Mahmudu Azam'ın yedinci oğludur. Mahmud Ali, Mahmudu Azam'ın sekizinci oğludur. Alahiddin, Mahmudu Azam'ın dokuzuncu oğludur. Mahmut, Mahmudu Azam'ın onuncu oğludur. Sadık, Mahmudu Azam'ın onbirinci oğludur. Hasan, Mahmudu Azam'ın onikinci oğludur. Şeyh Hoca, Mahmudu Azam'ın onüçüncü oğludur. Abdullah, Mahmudu Azam'ın ondördüncü oğludur. Kasım, Mahmud İmin'in büyük oğludur. Şeceresinin yirmi altıncısıdır. Musa'dan sonraki evlatları hepsi Buhara'ya taşınmıştır, ve onların şeceresi bilinmemektedir. Musa, Mahmud İmin'in ikinci oğludur, ve evlatları Bilahar'a taşınmıştır, Şeceresi bilinmemektedir. Mümin, Mahmut İmin'in üçüncü oğludur. Mahmut, Yusuf, Mahmud İmin'in dördüncü oğludur. Mustafa, Dosd Hoca'nın oğludur. Hidayetullah Hoca, Mahmut Yusuf'un büyük oğludur, şeceresinin yirmiyedincisidir. Karamet

Hoca, Mahmut Yusuf'un ikinci oğludur. Han Hoca, Mahmut Yusuf'un üçüncü oğludur. Oş hoca, Mustafa'nın oğludur. Yahya Hoca, Hidayetullah Hoca'nın büyük oğludur. Şeceresinin yirmisekizincisidir. Abdu semet, Hidayetullah Hoca'nın ikinci oğludur. Mahdi Hoca, Hidayetullah Hocanın üçüncü oğludur. Evlatların hepsi Hindistan'a taşındı ve onların şeceresi bilinmemektedir. Hasan Hoca, Hidayetullah Hoca'nın dördüncü oğludur. Borhaniddin, Hidayetullah Hoca'nın beşinci oğludur. Abdul Halık, Karamet Hoca'nın büyük oğludur. Mümin, Karamet Hoca'nın ikinci oğludur. Hasan, karamet Hoca'nın üçüncü oğludur. Süleyman Oş Hoca'nın oğludur. Hoca Han, Yahya Hoca'nın büyük oğludur. Şeceresinin yirmidokuzuncusudur. Mahmut, Yahya Hoca'nın ikinci oğludur. Musa, Mümin'in büyük oğludur. Şah Hoca, Mümin'in ikinci oğludur. Ali Hoca, Mümin'in üçüncü oğludur. [Mançu imparatoru tarafından] Kungchüeh Ünvanı verilmiştir.⁷⁴ Abdullah Han, Süleyman'ın oğludur. Boranidin Mahmut'un büyük oğludur. (Doğu Türkistan'daki) Müslümanlar ona "Çun Hocam" diyorlar. "çun," büyük demektir.⁷⁵ "Hocam," benim Hoca demektir, şeceresinin otuzuncusudur. Hoca Han, Mahmut'un ikinci oğludur. (Doğu Türkistan'daki) Müslümanlar "kiçik Hocam" diyorlar. "Kiçik," küçük anlamındadır. Mahmut, Musa'nın büyük oğludur. (Mançu imparatoru tarafından) Cha-sa-ke ünvanı⁷⁶ verilmiştir. Mahmut Emin, Musa'nın ikinci oğludur. Aliebu, Musa'nın üçüncü oğludur. Turdi, Ali Hoca'nın oğludur. (Mançu imparatoru tarafından) Feu-Kuo-Kung ünvanı verilmiştir.⁷⁷ Akbuta, Kasım Hoca, Hüseyin'in oğludur. Abdullah Nasır, Abudullaman'ın oğludur. Babahu Hoca, Mahmut'un oğludur, şeceresinin otuzbirincisidir."

⁷⁴ Mançur İmparatorluğu Doğu Türkistan'ı işgal ettikten sonra ilçe hükümdarlarına verdiği en büyük ünvanıdır.

⁷⁵ Çon Uygurcada büyük demektir, kiçik ise küçük anlamındadır.

⁷⁶ Cha-Sa-Ke, Moğolca "Chasa" Önder Hükümdar demektir. Mançurlar Ch'ing İmparatorluğunu (1644-1911) kurduktan sonra, Moğol Beylerine verilmiş olan bir ünvanıdır. Mançurlar Doğu Türkistan'ın Hanlar'ına, Hocalar'ına ve Beyler'ine aynı ünvanı vererek, Ch'ing İmparatorluğuna bağlamıştır (Bak. "Çin Milletler Sözlüğü 227.")

⁷⁷ Mançu İmparatoru tarafından verilen manevi Vali ünvanıdır.

Silsilesine göre Doğu Türkistan hocalarının şeceresi hep kan bağı ile ilgilidir, ve kendilerinin Hz. Ali'nin soyundan geldiğini kaydediyorlardır. Ayrıca, silsilede 3-8 inciye kadar bulunan şahıslar Şifliğin İmamiye mezheplerini hatırlatıyor. Bu mezhebin şeceresi şöyledir: Hz. Hasan, Hz. Hüseyin, Ali Zeyn Al-Abidin, Muhammed el-Bekir, Ebu Abdullah Cafer es-Sâdık, Musa el-Kazım Ali er-Rıza, Muhammed Takî, Ali Naki, Hasan Askeri ve Muhammed Mehdî.

Fakat Doğu Türkistan Hocaları silsilesindeki imamlar İmamiye'lilerin silsilesi ile aynı değildir. İmam Hasan'ın Ali Akber ve Ali Asgar İki oğlunu saydığımız halde, Doğu Türkistan hocalarının silsilesinde ancak sekiz imam mevcuttu. Ali er-Rıza'dan sonra Muhammed el-Cevad, Ali el-Hadî, Hasan el-Asker ve Muhammed Mehdi dört imam eksiktir. Ve imam Hüseyin İmamiye (İsna-Aşeriye) mezhebinin müridi olmayıp İmam Hasan'ın oğlu olması ilginçtir. Doğu Türkistan hocalarının silsilesi içindeki imamlar, ne İsna-aşeriye, ne İsmailiye, ve ne Zeydilere benziyorlar.⁷⁸ Doğu Türkistan hocalarının silsilesine göre, İmam Ali Rıza'dan sonra kendi itikatını değiştirmiştir, mezhepleri hangi tarikata ait olduğunu da bilmiyoruz. "İmam Ali Rıza'nın oğlu seyidi Talip" olduğuna göre, Doğu Türkistan'ın imamları Şif İmamiyenin öbür bir kolu, yani "Talibiye" (diye bilir miyiz?) koludur.

Satuk Buğra Han'ın menkibesine göre,⁷⁹ Karahan devletinin meşhur hanı Satuk Buğra Han'ın üçüncü kızı, Seyyid Celaleddin Bağdadî'nin küçük oğlu ile evlenmiştir. Bundan Hoca Mahmut şerif, Baurci ve İşan Hoca adında üç oğlu olmuştur. Satuk Buğra Han'ın küçük kızı Hediye Türkan, Seyyid Celaleddin'in büyük oğlu olan Mir Ziyaeddin ile evlenmiştir.

⁷⁸ Şifilerin İmamiye hakkında bak. *İslâmda Siyasi ve İtikad, Mezhepler* Yayınevi İst. 1920).

⁷⁹ Karahanlı devletinin meşhur hanı Satuk Buğra Han menkibesinde Seyid Talib hakkında bilgiler vardır. Bak. Osman Turan'ın *Selçuklar ve İslâmiyet* (Nakşlar Yayınevi İst. 1980) adlı kitabın "Satuk Buğra Han Menkibesi ve tarih." Ayrıca bak., Robert Barklay Shaw'ın *Türkic Language as Spoken in Eastern Turkistan* (Kaşgar and Yarkent). Kitabının sonunda 38 sayfalık Satuk Buğra Han Menkibesinin orjinal kaynağı vardır (Lahore Hindia 1874).

Böylece Satuk Buğra Han ailesi ile birleşen bu Celaleddin Bağdadî, Şah Hasan adında bir Alevî'nin oğlu idi. Şah Hasan Şah Hüseyin'in, bu da Muhammed'in sırası ile Abdullah'ın Fadl'ın, Talib'in ve nihayet Milâdi 813'de ölen sekizinci imam Ali Musa Rıza'nın oğlu idi. Celaleddin'in küçük oğlu Bahaeddin Taşkent seyidlerinin aslı olmuştur. Burada adı geçen şahıslar Doğu Türkistan Hocalarının silsilenamesinde bulunmaktadır, yalnız menkıbede bulunan Fadl Doğu Türkistan Hocalarının silsilenamesinde yoktur. Silsilenamede bulunan Abzıl ve Ahmet adlı şahıslar menkıbede mevcut değildir. Menkıbeye göre, Seyid Talib'den Seyid Celaleddin'e kadar olan şahıslar mezhebi Alevîyye'den olduğunu görüyoruz, yani Doğu Türkistan Hocalarının silsilenamesindeki dokuzuncusundan on yedincisine kadar bulunan sekiz şahsın mezhebi Alevî'dir.

Yukarda araştırmamıza göre, Doğu Türkistan Hocalarının silsilenamesinde üçüncüsü ve sekizinciye kadar bulunan beş şahsın İmamiye'ye mensup olduğunu ispat etmiştik. Enteresan olan Doğu Türkistan Hocalar silsilenamesi, önce İmamiye, sonra Şia'nın Alevîyye bir silsilenamede bulunmasıdır. Fakat Alevîyyelerin silsilenamesini incelerken, anlaşıldığı gibi Alevîlerde İmamiye'nin yedi imamı kabul ediliyormuş,⁸⁰ ve Doğu Türkistan Hocaları silsilenamesinde yedi imam bulunmaktadır, on iki değildir. Bu nedenle Doğu Türkistan Hocalarının silsilenamesindeki üçüncü şahıstan onyedinciye kadarki Hocalar şüphesiz Şif Alevîyye'ye mensuptur.

Burada bir soru daha var, Türk devletlerinden ilk Müslüman olan Karahanlıların koruyucusu Satuk Buğra Han'ın kabul ettiği İslâm dininin alevi tarikatı olabilme imkanı çoktur. Yani Satuk Buğra Han'a İslâmiyet etkisini veren Endican'dan Kaşgar ve Artuç'a gelen Abunasır Samanı'nın bir alevi tarikatından, yani bir derviş olduğu anlaşılmaktadır.

Satuk Buğra Han'ın üçüncü kızı ile evlenmiş olan Celaleddin Bağdadî'nin küçük oğlu Bahaeddin Taşkenti, seyitlerinin soyundan idi.⁸¹ Fakat seyidlerin şeceresi hakkında şu anda yeterli bilgimiz yoktur.

⁸⁰ *İslâm Ansiklopedisi* (Diyanet Vakfı Yayınları Cilt 2. S. 369)

⁸¹ Osman Turan, *Selçuklar ve İslâmiyet* s. 247 Satuk Buğra Han menkıbesi ve tarih.

Aynı Satuk Buğra Han'ın menkıbesinde, Doğu Türkistan hocalarından biri olan Hidayetullah (ölm. 1693, silsilelerde 27. ncisi) hakkında söz etmiştir.⁸²

"Hidayetullah Seyidlerinin ecdadıdır. Şecerede sıra ile babası Hoca Muhammed Yusuf, babası Seyyid Yusuf, Seyyid Nurullah, babası Seyyidi Kasım Kalender, babası Yusuf, babası Haşım, babası Aledin'dir." Bu Aleddin işte Seyyid Celaleddin Bağdadi'nin büyük oğludur, yani Mir Ziyaeddin Alaeddin'dir (Satuk Buğra Han'ın kızı ile evlenmiş). Fakat Doğu Türkistan hocalarının silsilenamesinde Celaleddin Bağdad'ı bulunurken oğlu Mir Ziyaeddin Alaeddin bulunmamaktadır. Yalnızca Hidayetullah ve babası Hoca Muhammed Yusuf silsilenamesi bulunmaktadır. Hidayetullah'ın dedesinden Mir Ziyaeddin Alaeddin'e kadar altı şahıs ise yoktur. Ayrıca Alevî hocası Karahanlıların han soyundan biri ile evlenmiş olsa da, Karahan şeceresinde hiçbir yer alamamıştır. Fakat, Hidayetullah'ın ailesinde kalenderlik olduğunu açıkça görüyoruz.

Yalnız bir gerçek var ki, Hidayetullah'ın dedesinin babası, yani Doğu Türkistan Hocalarının şeceresinin 24. Mahmudu Azam, Hidayetullah'ın baba soyunda mevcut değildir. Doğu Türkistan Yarkent hocaları silsilesinde, Hz. Ali'den Mahdumi Azam'a kadar ki şecerenamesi, Doğu Türkistan Hocalarının silsilenamesine benziyor, bundan sonraki şahıslar birbirine benzemiyor.

Satuk Buğra Han Menkıbesi'nde bulunan Hidayetullah hakkındaki şecerenin, Doğu Türkistan hocalarının silsilesi ile olan benzerliği çok azdır.

Silsiledeki 18'incisi Seyyid Kemaleddin'den 23'üncüsü Seyyid Celaleddin'e kadar şahıslarla ilgili kaynaklar şu anda elimizde mevcut değil, bunları tesbit etmek imkanımız yoktur. Silsiledeki 24'üncü Mahmud Azam'dan başlayarak Doğu Türkistan'daki kaynaklar ve Çin kaynaklarında bulunuyor.

Mahdum Azam, Nakşibendîyye'nin bir kolu Ahrariye'den gelmiştir. Fakat, Doğu Türkistan'da tanınmış olan Mahdum Azam'ın şeceresi, Nakşibendîlerin şeceresi ile hiç benzememektedir. Tam tersi Alevîlerin silsilenamesine benziyor. Bunun sebebi, herhalde Doğu Türkistan'a Nakşibendîler girmeden önce Alevîler gelmiş ve Doğu Türkistan'ın güneyin-

⁸² Osman Turan, *Selçuklar ve İslâmiyet* s. 250-251.

de kendi tarikatını yaymış olabilir.⁸³ Böylece, Karahanlılardan başlayarak, Kaşgar ve civarında Hz. Ali'ye inanan İslâm tarikatları mevcut olmuştur. Sonrada Şîlik ve sünnilik arasında mücadeleler de olmuştur.⁸⁴ Mağlup olmuş olan Şîler doğuya doğru, Doğu Türkistan'a sığınmış olabilir.⁸⁵ Doğu Türkistan'a gelmiş olan Nakşibendîlikler, Alevî silsilesini kullanmasına göre, Doğu Türkistan'da Alevîlikler güçlü bir nüfuza sahip olabilir. Nakşibendîlikler Doğu Türkistan'da kendi tarikatını yaymak ve koruyabilmek için, yerleşmiş olan Alevîlerin silsilesini kullanarak Nakşibendîliği yaymaya çalışmış olabilir. Daha sonra da Doğu Türkistan'ın siyasi hukuk ile dini birlikte ele geçirerek, Nakşibendî sufililiğini genişçe yaymış ve bu dönemde Doğu Türkistan'ı tamamen İslâmlaştırmışlar.

Eğer bu tahminimiz doğru olursa, anlaşıldığı gibi, Doğu Türkistan'a ilk olarak şîî mezhebi gelip yerleşmiştir. Mahdum Azam'dan sonra Nakşibendî Mezhebinin bir uzantısı Azamiye üstüne yerleşmesi bir gerçektir. Fakat Nakşibendîlikler güçlendikten sonra neden Nakşibendîye silsilenamesini kullanmadı? Bahaeddin Nakşibendî'nin bir kolu olan Ubeydullah Ahrar'ın bir uzantısı olan Hoca Mahdum Azam Alevî tarikatını Doğu Türkistan'da yayması pek mümkün değildir. Dolayısıyla bazı araştırmacılar Doğu Türkistan Hocaları silsilenamesinin bir sahte ve uyduruk şecere olduğunu

⁸³ Osman Turan, *aynu eser*, s. 250-251.

⁸⁴ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 77. Enderun kitabevi İstanbul 1981.

⁸⁵ *Türk Dünyası El Kitabı*, s. 305. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Ankara 1992. 2. Cilt. Öte yandan Cüveynî'nin (Tarihi Cihanguşai escrinin yazarı) dediğine göre XIII üncü asrın başlangıcında Doğu Türkistan halkı Sünnî ve Hanefî mezhebinde (Osman Turan 1981, s. 278) olduğunu izah etmektedir. Ayrıca Fuad Köprülü'ye göre, gerek Karahanlılar gerekse Selçuklular saf Müslüman oldukları için âlimlere ve mutasavvuflara çok saygı gösteriyorlardı. Bu iki sülale mensupları da Sünnîlikte adeta mutaassıp denecek derecede müfrittiler. Bununla beraber daha Samaniler zamanında Horasan'da mevcudiyetin gösterdiği Şîlik harekâtı aleyhine çalışıyorlardı. Maverâünnehir'de büyük bir Şîî hareketi 1044-1045 tarihinde vuku bulmuştur ki, Buğrahan İsmailileri katliam ettirmek suretiyle bunu temizlemiştir (F. Köprülü, s. 72, not 28).

Aslında Sünnî ve Şîlik mücadelesinin sonucu Şîler yenilip Doğu Türkistan'a giderek yerleşmiş olabilir.

ortaya koymaktadırlar.⁸⁶ Bunun cevabı şu olabilir: Doğu Türkistan hocalarının silsilenamesi bir politik amaçdan ibarettir. Yani Hoca Mahdum Azam ve onun varisleri Doğu Türkistan'da kendi mezhebini yaymak için yukarıda sözedilen bazı nedenlerle şiipliklerin şeceresini kabul ederek devam etmiştir.

Ayrıca, Doğu Türkistan Hocalar silsilenamesi bir gerçeği yani, İslâmiyet Doğu Türkistan'da nasıl yayılmış olduğu çizgisini göstermektedir. Bu silsilename sahte ve uydurulmuş değil, tam tersi şunu anlatmıştır: Türk dünyası ilk defa İslâm dinini devlet dini yapan Satuk Buğra Han'ın kabul ettiği İslâm mezhebinin Şîf olduğunu, XVI. yüzyıldan sonra sünni mezhebini Doğu Türkistan'a hakim olmaya başladığını açıkça göstermektedir. Fakat, Doğu Türkistan'ın İslâm tarihinde, Alevîlik ile Sünnîlik mezheplerini birleştirebilmesi ve kavga olmadan devam ettirebilmesi büyük ihtimalle tasavvufcuların, derviş veya Kalenderîlerin medreseli Müslümanlara benzemeyen bir yöntemiyle gerçekleşmiş olabilir.

5. DOĞU TÜRKİSTAN'DAKİ HOCALARIN İSLÂM HAREKETLERİ

Hoca Mahdumî Azam, 1542 yılında Semerkant'a döndükten sonra, Doğu Türkistan'daki Yarkent'e Hoca Muhammed Şilif Pir adlı din adamı gelmiştir. Doğu Çağatay Hanı Reşidhan (1533-1570) ona kendi hocası gibi saygı göstermiş ve bu sebep ile sünnilik hızlıca Yarkent Kuçar, Aksu gibi şehirlerde yayılmaya başlamıştır.⁸⁷

1601 yılında Mahdumi A'zam'ın yedinci oğlu Hoca İshak Veli Kaşgar şehrine gelmiştir. Çağatayca yazılmış olan "Tezkire Hoca İshak Veli" adlı kitaba göre, Hoca İshak Veli Kaşgar'da az zaman kaldıktan sonra, Tanrı Dağ'da yaşayan Kırgızların yanına gitmiş ve orada 12 yıl hocalık yapmıştır. Hoca İshak Veli'nin Sufiliği yayması ile Kırgızların sosyal hayatı da değişmiştir. Eskiden Kırgızlar Sufiliğe karşı idi, Hoca İshak Veli geldikten sonra Kırgızlar ona inanmış ve onu ulu biri olarak görmüşlerdir. Hoca İshak Veli bir taraftan din hocası olarak, bir taraftan da doktor olarak hizmet verdiği için Kırgızların arasında büyük bir şöhret kazanmıştır.⁸⁸

⁸⁶ Henry Howarth, *History of the Mongols*, London, Cilt II, 1968: 870.

⁸⁷ Kırgızların Kısa Tarihi 1985: 21 (Çince)

⁸⁸ Tezkire Hoca İshak Veli, bak. *Kırgızların Kısa Tarihi* 1985:71.

1615 yılında, Hoca Mahdum Azam'ın büyük oğlu Hoca Kalan (Muhammed Emin), Yarkent'e gelmiş ve Yarkent hanı Abdul Latif Han'ın (1614-1634) desteğiyle üvey kardeşi Hoca İshak Veli'ye karşı çıkmıştır. Hatta Hoca İshak Veli'yi yok etmeye kalkışmıştır. Böyle bir durumda sufili-ler ikiye ayrılmıştır. Tarihte bunlara Akdağlılar ve Karadağlılar diye ad verilmiştir.⁸⁹ Hoca İshak Veli önderliğindeki Karadağlılar Yarkent'in Han Alıkşir adlı yeri merkezleştirmiştir. Bu grubun özelliği siyah elbise ve takke giymeleri, Kur'an okurken sesli okumalarıymış; Hoca Kalan önderliğindeki Akdağlılar Artuş şehrinin kuzeyindeki Akdağ adlı yerde kalıyorlar, bunlar beyaz elbise ve takke giyiyorlar, Kur'an okurken sessiz okurlarmış.⁹⁰ İkisi de tesbih kullanırlarmış.⁹¹ Aynı mezhepten ayrılmış olan iki grup, sadece görüş farklılığından dolayı bu kez resmen iki siyasi topluluk olarak meydana çıkmıştır. Bu iki örgüt uzun seneler mücadelesini yapmış ve en şiddetli mücadele hareketleri XVII. yüzyıllarda olmuştur.

1624 yılında, Hoca Kalan'ın büyük oğlu Muhammet Yusuf Kaşgar'a gelmiş ve Akdağlılar'a destek vermiştir. Üstelik Karadağlılar'a destek veren Yarkent hanı Mahmut Han'a karşı çıkmıştır. Aynı zamanda Hoca Muhammed Yusuf'un (silsilenamede 26'ncısı) adamları Kaşgar'ın Kuzeydoğu ve Tanrı Dağ'ın güneybatısında kalan, Karadağlılar'a destek veren Kırgızlara da saldırmaya başlamıştır. Neticede Yarkent hanı Mahmut Han Hoca Muhammet Yusuf'u Kaşgar'dan kovmuştur.⁹²

1638 yılında Abdullah Yarkent hanlığının hükümdarı olmuştur. Karadağlılar taraftarı Abdullah Han kendi hanlığını ayakta tutmak için Kırgızlarla ittifak anlaşmasını yapmış ve Akdağlılar'a saldırmaya başlamıştır. Bu başarılı hareketten dolayı Abdullah Han Kırgızları kendi idaresine almış ve Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerine tayin eden bazı Kırgız Bekler'ine de ünvan vermiştir.

⁸⁹ *Kırgızların Tarihi* 1985: 71. Liu, *Uygurların tarihi*, 1988:799 (Uygurca). *Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi* 1980:220 (Çince).

⁹⁰ *Milletler sözlüğü* (Çin'deki milletlerin sözlüğü) 1987: 301 (Çince). Tz'u-Shu Naşriyatı, Shang-hai. *Kırgızların Kısa Tarihi* 1985: 71.

⁹¹ *Milletler sözlüğü* 1987: 16.

Mesela Kuysali Bey'i, Kaşgar'ın "Haşim Bek' (bey anlamında)" olarak tayin etmiştir; Olgatay Bey'i ise Aksu'nun Haşim Bek'i olarak tayin etmiştir; Hoca Yar Bey'i Kuçar'ın Haşim Bek'i olarak tayin etmiştir; Alka Kurtka Beyi üç Turfan'ın Haşim Bek'i olarak tayin etmiştir; Çelikçi Bey'i Bügür'ün Haşim Bek'i olarak tayin etmiştir. Aliyar bin Satım Bey'i Hoten'in Haşim Bey'i olarak tayin etmiştir. Ayrıca Kırgızların önemli kişilerinin kendi ordusunun asker komutanı yapmıştır.⁹³

Abdullah Han tahta çıktığı zaman, Muhammed Yusuf, 12 yaşındaki oğlu Hidayetullah ile gizlice Kaşgar'a gelmiştir. Akdağlılar'ı tekrar canlandırmak için mücadelesini devam ettirmiştir. 1667 yılında Hoca Muhammed Yusuf, Abdullah Han'ın oğlu Yolbas Han ile anlaşma yaparak Abdullah Han'a karşı isyan etmişler ve Abdullah Han'ı Yarkent'ten kovmuşlardır. Akdağlılara karşı Kırgızları da öldürmeye başlamışlardır.⁹⁴ 1670 yılında Yarkent'teki Karadağlılar isyan etmişlerdir. Yolbas Han ve Hoca Muhammed Yusuf bu olay sırasında öldürülmüştür.⁹⁵ Abdullah'ın kardeşi İsmail Han tahta çıkmıştır. Hoca Hidayetullah ise Batı Türkistan'a kaçmıştır.⁹⁶ 1682 yılında Hoca Hidayetullah Keşmir yolu ile Tibet'e gitmiş ve beşinci Dalay Lama'nın yardımcısı Diba Sancicasuo ile görüşerek⁹⁷ ondan İsmail Han'a karşı çıkmak için yardım istemiştir. Tibet hükümdarı Kalmukların (Cungarlılar) hanı Galdan'a mektup yazarak Hoca Hidayetullah'a destek vermiştir. Hoca Hidayetullah Kalmukların asker gücü

⁹² Çağatayca, "Tezkiri Hocağan," bak. *Kırgızların Kısa Tarihi* 1985: 72.

⁹³ Çağatayca, Tarihi Hemidi bak. *Kırgızların Kısa Tarihi* 1985:72.

⁹⁴ *Kırgızların Kısa Tarihi* 1985: 12.

⁹⁵ Molla Musa Sayrami, "Tarihi Hemidi"de Hoca Muhammed Yusuf Kaşgar'da ölmüştür diye anlatmaktadır. 1986:132.

⁹⁶ "Milletler Sözlüğü"nde Hoca Hidayetulla'yı İsmail Han kovmuş diye kaydediyor. 1987: 732-633.

⁹⁷ Dalay Lama bu zamanda ölmüştür. (1682) Yardımcısı Diba Sanci Casuo ölüm haberini gizlice saklamış ve her işi kendisi yapıyordu. Hoca Hidayetullah ile görüşmüş olan Dalay Lama değildir. *Milletler Sözlüğü*; 1987:958.

ile 1678 yılında İsmail Han'a savaş açmıştır. İsmail Han ve ailesini esir alan Hoca Hidayetullah, tüm Doğu Türkistan'ın Padişahı olmayı başarmıştır.⁹⁸ Hoca Hidayetullah Appak Hoca adı ile Doğu Türkistan'da tanınmıştır. Bu işgalden sonra, Appak Hoca'nın büyük oğlu Yahya Hoca Kaşgar'a vali olarak gönderilmiştir. Appak Hoca padişah olduktan sonra yaptığı işlerin en önemlisi, Karadağlı hocaları ve onların taraftarlarını öldürerek iktidarını muhaliflerin elinden almak olmuştur. İşte o zaman Karadağlı hocalardan iki kardeş Şuayup Hoca ile Danyal Hoca Keşmir'e kaçımıştır. Appak Hoca'nın Kalmuk askerleri ile beraber geldiği hakkındaki söylentiler muhaliflerinin etkili bir propaganda malzemesi olmuştur. Appak Hoca bu durumdan çok rahatsız olmuştur. Sonuçta "Tezkirecahan"daki ifadeye göre Appak Hoca bir müddet padişahlık yapmış, fakat, hocalık ile padişahlık bir arada yürümediği için Turfan'dan İsmail Han'ın küçük kardeşi Mehmet Emin Han'ı getirip padişahlık tahtına oturtmuştur.⁹⁹

Mehmet Han tahta çıktıktan sonra Kalmuklu, memur ve emirlerini Güney Doğu Türkistan'dan kovmaya başlamış ve Kalmuklar ile olan ilişkisini de kesmiştir. Bu gelişme Appak Hoca ve Akdağlılar'ın işine gelmeyince çok geçmeden Mehmet han suikast ile öldürtmüşlerdir. Böylece Appak Hoca tekrar tahta çıkmış, Kalmukların gücü ile din hocası ve hükümdarlığını devam ettirmiştir. 1695 yılında, Yarkent'te bulunan Karadağlılar'ın lideri, Kürşad Hoca'ya Appak Hoca'yı öldürtmüştür. Kaşgar'da valiliğini yapan Appak Hoca'nın oğlu Yahya Hoca Akdağlılar ile Yarkent'e savaş yapmıştır. Artuş şehrinin kuzeyindeki Kırgızlar, Yuvaşlar, Teyitler, Naymanlar, Kıpçaklar ise Karadağlılara katılmıştır. Kaşgar ve Yarkent'teki savaş devam ederken Kaşgar'daki Kalmuk asker komutanı Cahan Taş Yahya Hoca'yı öldürmüştür.¹⁰⁰

1697 yılında, Appak Hoca tarafından Batı Türkistan'a kovulmuş olan Karadağlıların lideri Daniyal Hoca Kaşgar'a dönmüştür.¹⁰¹ 1698 yılında

⁹⁸ *Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi* 1980: 234.

⁹⁹ Liu, *Uygurların Tarihi* 1988: 820.

¹⁰⁰ Çağatayca "Tezkirei Hocagan," bak. *Kırgızların Kısa Tarihi* 1985: 73.

¹⁰¹ *Kırgızların Kısa Tarihi* 1985: 73-74

Appak Hoca'nın torunu Ahmet Hoca Kaşgar'daki Akdağlılar ile birlikte Daniyal Hoca'ya karşı çıkmış ve Yarkent'e karşı savaş açmıştır. 1699 yılında Kalmuklar'ın lideri Saivan Alp'tan Karadağlılara destek vererek asker ile Kaşgar'a baskın yapmıştır. Kalmuklar Kaşgar'ı işgal ettikten sonra, esir olan Ahmet Hoca ve ailesini Kuzey Doğu Türkistan'ın ili bölgesine (Bugünkü Gulca ve Nılkı arasındaki ıren Kabırğa'da) yerleştirip gözaltında tutmuştur.¹⁰² Böylece tüm Doğu Türkistan Kalmukların eline geçmiştir.

Ahmet Hoca İli'deki zindanda kaldığı zaman Boranidin ve Hoca Han adlı iki oğlu dünyaya gelmiştir. Bu iki oğlan babası ile birlikte hapis hayatını geçirmiştir.¹⁰³ Doğu Türkistan'ın tüm şehrine Karadağlıların soyundan olan Hocaları yerleştiren Kalmuklar,¹⁰⁴ Ch'ing İmparatorluğu (1644-1911) tarafından 1755 yılında bastırılmış ve Doğu Türkistan'ı işgal etmiştir.¹⁰⁵ 1755 yılında, Ch'ing imparatoru tarafından serbest bırakılmış olan Ahmet Hoca'nın (bu anda öldü) oğlu, Boranidin Ch'ing imparatoruna minnettar olduğunu belirtmek için, Ch'ing imparatorluğu ile işbirliğini yapmıştır. Güney Doğu Türkistan'daki Uygurları sakinleştirmek için Ch'ingliler onu dini lider yapmıştır. Fakat Karadağlılar buna karşı çıkmıştır. Ch'ing imparatoru mecburla Boranidin'i Aksu Şehrine göndermiştir.¹⁰⁶ Ahmet Hoca'nın ikinci oğlu Hoca Han ise Kuzey Doğu Türkistan'ın dini lideri olarak Gulca'da kalmıştır.¹⁰⁷

Küçük Hoca adını alan Hoca Han, Ch'ing imparatorluğuna isyan eden Kalmukların lideri Amur Sana'ya destek vermiş, fakat bu hareket mağlup olunca Amur Sana Kazakistan'a kaçmıştır.¹⁰⁸

¹⁰² *Kırgızların Kısa Tarihi* 1985: 74

¹⁰³ *Milletler Sözlüğü* 1987: 749 ve 1227

¹⁰⁴ Liu, *Uygurların Tarihi* 1988: 835

¹⁰⁵ Aynı eser 1988: 891

¹⁰⁶ *Doğu Türkistan Tarihi* 1980: 261.

¹⁰⁷ Aynı eser, 1980: 261.

¹⁰⁸ *Doğu Türkistan Kısa Tarihi* 1980: 257.

Hoca Han bu iş ile ilgili olduğu için ağabeyisi, Büyük Hoca adını alan Baranidin'in yanına gider ve ağabeyisi ile birlikte Ch'ing imparatorluğuna karşı isyan yaparak Ch'ing İmparatorluğu ile ilişkilerini kesmiştir.

1757 yılında Büyük Hoca Boranidin'in kararsızlığından dolayı, Hoca Han kendine "Batur Han" ünvanı vererek Baturhan Devleti'ni kurmuştur. Bu isyana Hoca Boranidin de katılmıştır. Tarihte bu olay "büyük ve küçük hocaların isyanı" diye geçmektedir.

Ch'ing imparatoru, A-min-tao başkanlığındaki 100 kişilik bir heyeti, Hocalar ile anlaşmak için göndermiştir. Hocalar bu 100 kişiyi yakalayıp Kuçar'daki hapis haneye atmışlardır. Fakat Kuçar'daki Hudaverdi Bey hapsede kalan A-min-tao'ya Hocalar'ın onları öldürecek olduğunu söylemiştir. A-min-tao bu haberi duyunca 30 kişiyle gardiyanı öldürerek hapis haneden kaçmışlardır. Hocalar 300 askeri göndererek yolda onların hepsini öldürmüşlerdir. Doğu Türkistan'daki halklar iki hocanın yanına toplanarak Ch'ing imparatorluğunun askeri hücumuna hazırlanmışlardır.¹⁰⁹

1758 yılının başında, Ch'ing ordusunun generali Yarhaşan'ın başkanlığında 10.000 askeriyle Turfan'dan Kuçar şehrine doğru hareket etmişlerdir. Ch'ing ordusu üç ay uğraştıktan sonra Hocalar'ın elinden Kuçar Şehrini ele geçirmişlerdir. Ch'ing imparatoru Yarhaşan'ın ancak üç ayda Kuçar'ı ele geçirmesinden çok kızmış ve Yarhaşan'ı görevinden uzaklaştırmıştır. Yarhaşan'ın yerine general Chao-hui'yi göndermiştir. Chao-hui ordusuyla doğru Aksu ve Üç Turfan'a hücum etmiştir. Hoca Han Yarkent ve Turfan'dan 4500 kişi toplayarak savaş hazırlığını yapmışlardır. Fakat Hoca Han Ch'ing ordusuyla savaşmaktan vazgeçmiş ve Aksu şehrine dönmüştür.

17 Ağustos günü Hoca Han ordusuyla Aksu şehrine geldiği zaman, Aksu şehrinin hükümdarı Molla Aşur Şehir kapısını açmamış ve onlara karşı ateş açmıştır. Hoca Han askerleri ile üç Turfan'a çekilmiştir. 25 Ağustos günü Molla Aşur Ch'ing ordusuna teslim olduğunu mektupla Chau-hui'ye bildirmiş Aksu şehrinin kapısını onlar için açmıştır.¹¹⁰

¹⁰⁹ Aynı eser, 1980: 262

¹¹⁰ *Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi* 1980: 263

Chao-hui Aksu şehrini aldıktan sonra üç Turfan'a hareket etmiştir. Hoca Han Aksu'dan üç Turfan'a çekildiğinde üç Turfan'daki halklar ona kapısını açmamış ve Hoca han da Kaşgar'a çekilmiştir. 30 Ağustos günü, Ch'inglilere yardım eden Turfan şehrinin hükümdarı Hocası, oğlu Huda Verdi'yi Chao-hui'ye gönderip Ch'inglileri kapının önünde karşılamıştır.

Hoca Han Kaşgar'a geldikten sonra ağabeyi ile müzakere yapıp Boranidin onbinlere yakın askerlerle Kaşgar'da kalmıştı, Hoca Han üçbin askerle Yarkent Şehrine gitmiştir. Maksudı Ch'inglilerle savaş yaparken birbirine yardım etmek idi.

Chao-hui Hocası'nın teklifi ile önce Yarkent'e hücum etmiştir. 13.10.1758 de Ch'ing ordu birliği, Hoca Han'ın 15 000 kadar askeri kuvveti tarafından kuşatılmıştır. Borahniddin Kaşgar'dan üç bin atlı, iki bin piyade askerlerle Hoca Han'a yardım ederek Ch'ing ordusunu Kara Su adlı yerde kuşatmışlardı. 11.11.1758 de Ch'ing imparatoru Su he-de ve Fu-de adlı iki generalin başkanlığındaki Ch'ing askerleri, Chao-hui'ye yardım göndererek. 14.1.1759 da Chao-hui'yi kurtarmış ve Aksu şehrine çekilmiştir. Haziran başında Chao-hui başkanlığındaki Ch'ing askeri birliği üç taraftan Kaşgar'a hücum etmişlerdir. Fu-de'nin başkanlığındaki Ch'ing askeri ise Hotan'dan Yarkent'e hücum etmişlerdir. İki taraftan kısaç arasına alınan, Boraniddin ve Hoca Han savaşı kaybettiler ve ikisi de Badahşan'a kaçmışlardır.¹¹¹

Temmuz ortalarına kadar Ch'ing ordusu, hocaları arkadan takip ederek hocaları ağır bir şekilde yenilgiye uğratmışlardır. İki hoca bir miktar asker gücü ile Badahşan hududundan geçtikten sonra Badahşan toprağındaki Gondu ve Şikler ile çarpışmıştır. Badahşan padişahı Sultan Şah, devletinin huzurunu düşünerek asker gönderip, bu iki hocayı öldürerek Hoca Han'ın başını kesip Ch'ing ordusuna teslim etmişlerdir. Boranidin'in ceseti çalındığı için kaybolmuştur.¹¹²

¹¹¹ Aynı eser, 1980: 264-266

¹¹² Aynı eser, 1980: 266-267

1761 yılının mart ayında Doğu Türkistan'da bulunan Ch'ing ajanları tarafından Ch'ing ordusuna gönderilen bir raporda: "Boraniddin"den ayrılmış olan karısı Ayşe Ağhaça'nın Sarımsak adlı bir oğlu varmış, onun süt annesini ve onları saklamış olan Müslüman Bolot Sufi'yi birlikte yakalayıp Pekin'e (Ch'ing İmparatorununun Başşehri) gönderdik" diye kaydedilmiştir.

İmparatorun emri: "Onun evlatlarını iyice araştırmak lazım. Hiç bir yere saklanmasın."¹¹³ Aynı yılın mayıs ayında Ch'ing tarafından Kaşgar'a gönderilmiş olan Vali Şu-Hede'nin raporunda şöyle yazmaktadır.

"Boraniddin Badahsan'a kaçarken üç oğlunu birlikte götürmüştür. Müslüman Talip Hoca ve bizim Emin Hoca'nın dediğine göre, Boraniddin'in üç oğlu varmış. Birinin adı Kasım Hoca, birinin adı Abdul Hoca, Birinin adı ise Bahauddin Hoca."¹¹⁴ 1797 yılının kasım ayında Ch'ing imparatoru Jentsung (1796-1820), Kokant hükümdarı Narbata Bey'e gönderdiği emrinde şöyle yazılmaktadır: "Eğer Sarımsak Hoca Kaşgar'a gelip kargaşıklık çıkaracak haberleri duyarsan, hemen asker gönderip müdahale et. Ayrıca oğlun Muhammed Emin'i Sarımsak'ın oğlu Yusuf'u yakalamaya gönder."¹¹⁵

Boraniddin'in oğullarından biri Abdul Halık Ch'ing'lilere teslim olmuştu, fakat Hsüan-tsung imparator (1821-1850) 1827 yılında Ceza İşleri Bakanına yazdığı emrinde şöyle yazılmaktadır:

"Abdul Halık'ın büyük oğlu Babak, İkinci oğlu Abdul Semet, torunu Kasım ve aileleri ile birlikte mahkemeye gönder ve yerde işi hallet."¹¹⁶ Aslında Boranidin Hoca Badahşan'a kaçarken ailesini Buhara ve Kokant'a

¹¹³ *Ch'ing İmparatoru Kao-Tsung (1736-1795) Tezkiresi*, 632 bölümlü s. 21 a.b. (Hua Wen Kitabevi) TaiPei 1964.

¹¹⁴ *Ch'ing İmparatoru Kao Tsung Tezkiresi*, 637 bölümlü, s. 20 a.b

¹¹⁵ *Ch'ing İmparatoru Jen Tsung Tezkiresi*, 24 bölümü, s. 11 b (Hua Wau kitabevi Taipei 1964)

¹¹⁶ *Ch'ing İmparatoru Hsüan Tsungın Tezkiresi*, 47 bölümü, s 11 b. 12 b (Hua wen kitabevi Tai Pei 1964.)

göndermişti. Aynı zamanda Batı Türkistan'a Hoca soyundan olan iki yüze yakın kişiler de kaçmışlardır. Hoca Sarımsak, Buhara ve Kokant'taki hükümdarın desteğiyle, 1784'te Kaşgar valisine mektup yazarak işbirliği yapmak istemiş. Fakat bu işi başaramamıştır. 1797'de Hoca Sarımsak'ın büyük oğlu Yusuf Hoca yaptığı isyanı da başarılı olmamıştır.¹¹⁷

Hoca Sarımsak Buhara'da öldükten sonra, büyük oğlu Hoca Yusuf Buhara'da Ahuna (hoca) olmuş. Hoca Yusuf'un iki kardeşi vardır, birinin adı Cihangir, birinin adı Bahauddin'dir.¹¹⁸ 19. yüzyılın başında Güney Doğu Türkistandaki halklar Ch'ing imparatorluğunun baskılarına karşı pek memnun değildiler. Bu anda, Hoca Cihangir Kokant'ın hükümdarı Muhammed Ali ve İngilizler'in destekleri ile Kokand'da asker ordusunu kurmuştu. Asker komutanı Andicant'lı İsa Dathat olmuştu.¹¹⁹

Hoca Cihangir toplam dört defa Ch'ingliler'e karşı saldırı düzenlemiştir. 1820 yılındaki Kaşgar seferi başarısızlıkla sona ermiştir.¹²⁰ 1824 yılında Hoca Cihangir Kokant'ın hükümdarının desteğiyle Kaşgar'da bulunan Ch'ingliler'in karakoluna ani baskın yapmış ve bir kaç defa tekrarlamışlardır.¹²¹ 1826 yılının yaz ayında, Hoca Cihangir ani bir saldırıyla Artuş'u ele geçirmiş ve halkı cihada çağırmıştır. Neticede halkın gönüllü desteğiyle Kaşgar, Yarkent, Yenihisar ve Hoten gibi şehirleri tamamen ele geçirmiştir. Fakat bu başarı Ch'inglilerle olan mücadeleyi kaybetmesiyle kısa zamanda sona ermiştir. 27.3.1827 de Kaşgar'dan Batı Türkistan'a çekilmiştir.¹²²

1828'de Çinlilerin yıl başında, Hoca Cihangir tekrar Kaşgar'a gelip Artuş'da ordugahı kurmuştur. Haziran ayında, Ch'inglilerin asker kuvvetinin

¹¹⁷ *Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi* 1980: 325

¹¹⁸ Aynı eser, 1980: 325. *Ch'ing İmparatoru Hsüan Tsung'ın Tezkiresi*, 12 bölümlü s. 5a-5b.

¹¹⁹ *Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi*, 1980: 325-326.

¹²⁰ Aynı eser 1980: 326

¹²¹ Aynı eser 1980: 326.

¹²² Aynı eser 1980: 328-329.

saldırmasıyla Hoca Cihangir'i yakalamış ve Pekin'e göndermiştir. Pekin'de Hoca Cihangir'i gırtlakından keserek köpeklere vermişlerdir.¹²³ 1829 yılında Hoca Cihangir'e yapılan sorgu sonucuna göre "Hoca Cihangir 39 yaşında, babası Sarımsak, Buhara'da ölmüş, Ağabeyinin adı Yusuf, Buhara'da Ahuna (Hocalık) dır. Ağabeyinin oğlunun adı İşan'dır, kızının adı Ayim'dir. Hoca Cihangir'in erkek kardeşinin adı Bahauddin, 33 yaşında, duyduğumuza göre ölmüştür. Onun oğlunun adı Veli'dir. Evliya'nın kardeşidir, 8 yaşındadır. Hoca Cihangir'in üç kızı ve ailesi Kokant'ta yaşıyorlar. Hoca Cihangir'in hanımının adı Parsa, diğer bir hanımının adı Ayim'dir, hepsi Kokant'ta Cihangir ile evlenmiştir. Bir oğlu daha vardır. Adı Büzrük'tür, 5 yaşındadır."¹²⁴

1830 yılında, Cihangir'in ağabeyi Hoca Yusuf, Kokant hükümdarının desteği ile Yenihişar, Yarkent, Hotan ve Kaşgar gibi şehirleri ele geçirmiştir. Fakat üç ay sonra geri çekilmiştir.¹²⁵

1847 yılında, Mehmet Emin (Hoca Yusuf'un oğlu), Veli Han Töre, Küçükhan Töre (Hoca Yusuf'un oğlu),¹²⁶ Bözürük Han Töre (Hoca Cihangir'in oğlu), Tugel Töre gibi Yedi Hoca Kaşgar'daki Ch'ing asker ordusuna saldırmaya başlamışlardır. Yenihişar, Yarkent, Maralbaş gibi şehirlere kuvvet göndermişler fakat uzun zaman sürmeden bu yedi Hoca'nın isyanı da mağlubiyetle sona ermiştir.¹²⁷

1857 yılında, Veli Han Töre (Cihangir'in kardeşinin oğlu) on yıllık bir eylemden sonra Kaşgar, Yenihişar, Maralbaş ve Aksu gibi şehirler ele geçirmiştir. Fakat 3 ay sonra bu şehirleri kaybetmiştir.¹²⁸

1805 yılının bahar mevsiminde, Kaşgar'daki Akdağlılar'ın lideri Tahut Mahmut Alem, yaptığı isyandan sonra Kaşgar şehrini ele geçirmiş ve kendi-

¹²³ Aynı eser 1980: 329

¹²⁴ Ch'eng Ch'ing-Lung, *Doğu Türkistan'daki Müslümanların seçeresi* s. 101.

¹²⁵ *Doğu Türkistan'ın Kısa Tarihi*, 1980: 334-335

¹²⁶ V.V. Bartold, *Rasskaz Mirzy Akhmede ob Yakub Beke*, ZVOIRO, XI, 1899 s. 99.

¹²⁷ *Kırgızların Kısa Tarihi* 1985: 94

¹²⁸ Aynı eser 1985: 94-95

ni Kaşgar Han'ı olarak ilan etmiştir. Daha sonra Kokant hükümdarının desteğiyle, Kırgızların Kıpçak boyunun lideri Sıdık Bey Tahut Mahmut Alem'i Kaşgar Şehrinden Kovmuş ve Kendisini Kaşgar Han'ı olarak ilan etmiştir. Ardından Peyzivat'ta çiftlik yapan Ching-hsiang-yin'i (Çinli Müslüman) Hoca Cihangir'in oğlu Büzürük ve Muhammed Yakub Bey'leri çağırarak için Taşkent ve Kokant'a göndermiştir.¹²⁹ Hoca Büzürük ve Yakub Bey Kokant emiri ve İngiliz'in desteğiyle Kaşgar'da teşkilatını kurmuştur. Hoca Büzürük de Kaşgar hanı olmuştur. Sonra bir anlaşmazlık ile, Yakub Bey Hoca Büzürük'ü Yenihişar'da göz hapsine almıştır. 1867 yılında Hoca Büzürük hacca giderken dönüşte Kokant'ta kalmıştır.¹³⁰ Yakub Bey Ch'ing'e karşı hareketine devam ederek "Yedi Şehir Hanı Devleti"ni kurmuştur. 1877 yılında on yıllık "Yedi Şehir Devleti" Ch'ingliler tarafından yok edilmiştir.¹³¹

1879 yılında Cihangir'in ağabeyisi Muhammed Yusufun torunu, Andican İslâm dininin lideri Hekim Han Töre ve kardeşi Haşim Han Töre, Kaşgar'a bir sefer yapmışsa da başaramamıştır.¹³²

Nakşibendîye'den menşelenen Doğu Türkistan'daki Sûfi Hocalar'ın üç yüz yıldan fazla sürdürdüğü İslâm hareketleri böylece sona ermiştir. Buhara'dan gelmiş olan Hocalar sonra Buhara ve Kokant'a gitmişlerdir. Onların evladı hakkında pek fazla bilgimiz olmadığı için, sonraki soyların nasıl devam ettiğini incelememiz güçtür.

¹²⁹ Aynı eser, 1985: 96. *Milletler sözlüğü* 1987: 726 Ching Hsiang Ying Mad. s. 795, Sıdık Mad.

¹³⁰ *Kırgızların Kısa Tarihi* 1985:96-97. *Milletler sözlüğü* 1987: 606 Yakub Bey Mad. ve s. 259 Hoca Büzürük Mad.

¹³¹ *Kırgızların Kısa Tarihi*, 1985: 95-100.

¹³² *Ch'ing İmparatoru Te Tsung Tezkiresi* (1875-1908), 90 bölümlü, s. 2a, 100 bölümlü, s. 10 b.

